

STRONGER
THAN FEAR

STRONGER
THAN FEAR

STRONGER THAN FEAR

STRONGER THAN FEAR

Małgorzata Quinkenstein

Benjamin Reich

The publication is supported by the German Federal Ministry of Finance

The Program Righteous Rescuers Pension Fund is funded by the German Federal Foreign Office

www.claimscon.org

ISBN 978-3-9826919-1-6

2024-2025 © Conference on Jewish Material Claims Against Germany (Claims Conference), Office Berlin, Authors

Page 105: Sabbath tablecloth originating from the Warsaw Ghetto donated to Janina Stupnicka, mother of Anna Bando.

Inventory No. MPOLIN-M1373 / POLIN Museum of the History of Polish Jews.

Texts: Małgorzata Quinkenstein, Gideon Taylor, Greg Schneider, Rüdiger Mahlo

Photos: Benjamin Reich

Translations: Ariel Rose (English)

Proof reading English: Jessica Sirotin

Layout: Agnieszka Juraszczyk (Fundacja TRES)

Printing and binding: Drukmania

CONTENTS

INTRODUCTIONS	6
GIDEON TAYLOR	7
GREG SCHNEIDER	8
RÜDIGER MAHLO	9
MAŁGORZATA QUINKENSTEIN	10
 RIGHTEOUS	 12
DR. JANINA ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK	14
RAMUTĖ DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ	22
JÓZSEF KOSÁK	28
LUCJANNA ADAMCZYK-KUŹNICKA	34
JOHANNA AMANDA MEYER	40
EGLĖ-MARYTĖ BIMBRIENE	46
KAZIMIERAS AURIMAS RUZGYS	48
SIMONE PERRIER	58
JANINA TARAPAITĖ-SLIBURIENĖ	64
ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK	70
ANDRZEJ SITKOWSKI	76
DR. MÁRIA IVÁNNÉ FARKAS ABONYI	82
JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA	88
LYDIA SAVCHUK	94
DR. ANNA BANDO	100
PROF. DR. WITOLD LISOWSKI	106
PAULIEN REITSMA	114
MARIA GRZYSBOWSKA	120
LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC	126
LEON GODLEWSKI	132
BÉLA SÁNDOR ALMÁSY	138
ZOFIA TROJAN	144
BRONISŁAWA BAKUN	152
PROF. DR. MAGDALENA-MARIA STROE	158
LUCJAN SZMIT	164
DR. VERONIKA LUČIŪNAITĖ	170
HUGUETTE BLANCHIN	176
JAROSŁAWA LEWICKI	182
IRENA SENDERSKA-RZOŃCA	188
MARIA MIKRUT	194
MARGITA LEBDOVICOVA	200
STASĖ MINELGIENĖ	206
VASYL NAZARENKO	212
EUGENIUSZ PARCZEWSKI	218
TADEUSZ PARCZEWSKI	220
ZOFIA BUBLIK	228

INTRODUCTIONS

Gideon Taylor
President of the Claims Conference,
with Righteous Rescuer Bronisława Bakun

Bronisława Bakun lives near the small village of Janów, Sokółka, in Northeast Poland, the former shtetl from which my grandfather came. It was on a visit that I made to the village that I first met her. She is not a Shoah Survivor; she bears a title even more rare. She is a Righteous Rescuer. This small population of people are non-Jews who saved the lives of Jews during the Shoah, risking their own lives and the lives of their families in the process.

The round-up by the Nazis of 950 Jews from Janów took place on November 2, 1942. As Bronisława describes it, *“The Germans ordered the Poles to load these poor people onto carts and take them to a transfer point, from where they were to continue on to Kielbasin-camp.”* The fate of most of the inhabitants of Janów was described in testimony given in 1947 by Abraham Lipcer, aged 16, one of a small number of survivors of the shtetl. Six weeks after the roundups, many were transported to their death in Treblinka.

My grandfather left Janów around 1920 as a young man, aged about 16, making his way across Europe to end up in Ireland. He left behind his parents, as well as his sister and her family. He tried in vain to bring his niece, Mottel, to join him. A visit to Janów in 1938 was the last time he would see them.

During my last visit in Janów, I walked the streets where the Jews had lived, the wooden houses long burnt down, together with the magnificent wooden synagogue that once stood in the former Jewish area of the village. Eighty years later, there is not much left of the former Jewish community. After visiting the Jewish cemetery, we heard of an older woman whose family had helped the Jews of the town during the Shoah. We arranged to meet her, and after a drive through rolling hills, we pulled up to a farm. A wiry woman, Bronisława, sitting outside the house in the sunshine greeted us with a big smile. Her family and their neighbors managed to save six Jews from Janów and Sokółka.

“I never thought that for doing something good but normal, the humane thing, one can receive any compensation in this world.” These were the words of Bronisława upon hearing that she would be recognized by the Righteous Rescuer Pension Fund of the Claims Conference.

During the Shoah, approximately 27,000 people around the world were involved in direct aid to Jews. Today, in 2025, only 150 of this group are still alive. The Claims Conference is proud to be able to repay their sacrifice and maintain close and warm contacts with them.

Greg Schneider
Vice President of the Claims Conference,
with Survivor Mark Schonwetter

This album gives both a name and a face to the extraordinary courage displayed by those who aided persecuted Jews during the Holocaust. The creation of this album stems from the longstanding commitment of the Claims Conference to honoring the Righteous, a commitment that dates back to the very inception of our organization.

The Claims Conference serves as the principal negotiating body with the German government on matters of compensation and restitution for Holocaust survivors worldwide. Over the decades, through our annual negotiations, we have achieved a small measure of justice for many survivors, striving to provide them with the support and recognition they deserve. Soon after its founding, the Claims Conference honored the Righteous Among the Nations in various ways, acknowledging their immense bravery and moral integrity.

Shortly after its creation, the Claims Conference has upheld a commitment to honor the Righteous as a moral and ethical act of gratitude for the unparalleled courage these individuals demonstrated during the Shoah.

In 1963, Yad Vashem began officially recognizing individuals as Righteous Among the Nations, a program which name originates from the literature of the Sages (Chasidei Umot HaOlam). It describes non-Jews who came to the aid of the Jewish people in times of need. At the same time, under the leadership of Nahum Goldmann and Saul Kagan, the Claims Conference initiated material support for the Righteous. In 1986, the Jewish Foundation for the Righteous was established by Rabbi Harold M. Schulweis, z"l, and now led by Stanlee Stahl to increase aid to Righteous. After successful negotiations with the German government, the Claims Conference now provides increased assistance to Righteous Rescuers worldwide.

The publication of this album aligns seamlessly with yet another core mission of the Claims Conference: to preserve the memory of the Holocaust, educate future generations about its horrors. For years, we have worked tirelessly to achieve justice for Holocaust victims and ensure that their stories are passed down. A fundamental part of this mission is to illuminate the bravery and sacrifice of those who defied the Nazi regime.

This album on the Righteous Rescuers is a powerful contribution to that mission. Each page tells the unique story of individuals who, despite the grave dangers, extended a helping hand to Jews in hiding. These accounts describe the tremendous risks involved—sheltering people in cellars, barns, or hidden compartments, where every moment carried the threat of discovery. The album also underscores the extreme challenges the Righteous faced—securing food, forging documents, and arranging safe passage—actions that required both extraordinary resourcefulness and unwavering moral conviction.

This publication strengthens intergenerational dialogue, forging a link between the past and the present. By working with institutions dedicated to Holocaust documentation, we ensure that not only historical facts are preserved, but also the emotions, struggles, and sacrifices that form an invaluable legacy for humanity.

The album on the Righteous Rescuers is more than a historical record; it is a lesson for the world—one that teaches us that even in the darkest of times, there were those who chose good over evil.

Rüdiger Mahlo

Representative of the Claims Conference in Europe,
with Righteous Rescuer Janina Gutowska-Rożeczka

Righteous Rescuers are a testament to human compassion and moral courage. During history's darkest periods, these individuals risked everything—their own lives and the safety of their families—to save Jews persecuted by the Nazi regime. They stood against hatred and oppression, offering hope to those facing unimaginable horrors. Their bravery shows that even in overwhelming darkness, individuals can make a profound difference. Their legacy endures as a powerful example of humanity.

The history of these rescuers extends beyond the lives they saved. Their actions challenge us to consider our own responsibility to confront hatred and injustice. They demonstrate the courage needed to speak out, to act, and to choose empathy over apathy. These stories of heroism are not just historical accounts but meaningful lessons of Holocaust Education that resonate deeply with our world today, where acts of compassion and justice remain vital.

This is why the transmission of these stories are at the core of educating each and every generation on the Holocaust. By passing on the dramatic choices righteous rescuers made without giving in to their fear we preserve a sacred space of humanity for young people to refer to when their time comes to choose. At the same time the stories of the righteous rescuers sharpen our senses for the signs of intolerance and hatred in our time, gather our courage and stand up against it.

May these stories inspire us to build a world where courage is stronger than fear. The legacy of the Righteous Rescuers lives on, not only in the lives they saved but in the enduring radiance of their example.

Małgorzata Quinkenstein
Project Manager of the Claims Conference,
with Righteous Rescuer Stasé Minelgiene

The story of humanity began with an act of help. The first time our ancient ancestor stopped to assist an injured companion long before the Palaeolithic era, the world gained something far more significant than mere biological progress. That was the moment when a human became truly human. Carrying a wounded companion on their back to the safety of a cave, they acted without regard for self-preservation. This selfless gesture transcended the instinct for survival, marking humanity's first step toward compassion, selflessness, and solidarity. It was the birth of the first truly human value: the willingness to help others, even at personal risk.

At that moment, within that small cave, the story of humanity truly began. It was more than an act of physical aid—it was a profoundly moral act that became the foundation of our social bonds. From that simple yet powerful gesture emerged the capacity for empathy and compassion—qualities that have defined humanity for millennia.

Today, as we reflect on our civilization and all that we have accomplished, it is worth pausing to remember the primordial gesture that gave rise to the concept of the Righteous. Deeply rooted in Jewish tradition, the idea of the Righteous originates from the Torah and the idea that “The righteous are the foundation of the world.” According to this belief, thirty-six Righteous individuals exist in every generation whose actions protect the world from destruction. Their sacrifice, often unseen by the broader society, forms the moral bedrock upon which humanity's survival rests. Another piece of Jewish wisdom, recorded in the Talmud, declares, “Whoever saves one life saves the entire world.” According to this belief, the actions of each Righteous individual carry universal significance, for in saving a single life, they preserve an entire generation—and sometimes, an entire community.

The album you hold in your hands is dedicated to those who carry the light of hope for humanity. It is thanks to them that our civilization endures—not because of our ability to build, invent, or discover, but because of our ability to help.

In our modern world filled with technology, advanced medicine, and scientific progress, we must not forget what is most essential: our humanity. It is not defined by our progress but by our ability to help each other. In this sense, we are all heirs to that ancient ancestor who lifted their injured companion onto their shoulders. That moment reminds us to look beyond ourselves and, above all, care for others. Every act of help, every hand extended in a moment of need, carries forward that primordial gesture of compassion.

To the Righteous, I offer my deepest gratitude for the chance to speak with you and, even if only briefly, stand in the radiance of your goodness and light. Words cannot capture the depth of my gratitude or the magnitude of my respect for you. All I can say is that because of people like you, the world becomes a more human place.

Benjamin Reich
Photographer, with Righteous Rescuer Maria Mikrut

RIGHTEOUS

“The 11th commandment: don't be indifferent.”

Roman Kent / Marian Turski

DR. JANINA
ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK

BORN ON JUNI 09, 1932 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Nearly half a century after the war ended, following the fall of communism, the telephone rang at my parents' house. My father answered it, but after a few seconds, he handed the phone to me. "You talk," he stammered with emotion. "I can't believe it. It must be Paweł." The moment I heard his first words, I recognized my brother, little Paweł and all the memories from so many years ago flooded back. Two weeks later, Paweł arrived from Tel Aviv and stood at our door. He fell to his knees and clutched my mother by the legs, and we all cried our hearts out. No one felt ashamed of the tears. From that moment on, we were a family again, together, forever.

My father, Lech Maria, discovered the Będkowska Valley by chance and immediately fell in love with it. He invested our entire fortune in buying a piece of land, in Szaniec, right in the very center of the valley, and began building a house. Our family was large, and my parents had a strong passion for social work, which led my father to build a 20-room house in a very affordable way, using clay and sticks. Half of the house was for our family, while the other half served as accommodation for summer visitors, agricultural courses, the rural housewives' club, and other organizations.

Our house was known not only throughout the area but also in Kraków, where my parents had studied and lived before. Summer visitors frequently came from the city to stay with us. However, the situation changed drastically when Hans Frank took up residence in Wawel, and Nazi flags began to wave ominously on the streets of the city.

The first Jews to appear in our house were the family of our friend, Dr. Brzeziński. Soon after, others arrived. Then a ghetto was established, Jews were restricted from moving freely, and the Germans began conducting raids in our area to find those in hiding.

The first Jews to seek refuge in our home were the family of our friend, Dr. Brzeziński. Soon after, others arrived as well. Then a ghetto was established, Jews were restricted from moving freely, and the Germans began conducting raids in our area to find those in hiding.

The Będkowska Valley is hidden between rocks and is full of caves and forests, which makes it relatively easy to hide people there. During raids, our mayor and other residents would intercept the Germans at the entrance to the valley with a treat. Informants would then be sent to our house via a shortcut. By the time the occupiers showed up at our place, the Jews had enough time to escape and find refuge in the caves or in the forest.

One day the Germans arrived too quickly and five Jews were on the first floor of our house. Among them were Anna Wagner and her son Pinchas, whom we called Paweł. While Paweł played with me in our children's room on the ground floor, the Germans were loading his mother and four others onto a horse-drawn cart.

I remember one of the Germans entering our room and asking if there were any Jews left, as he had more names on the list. I firmly denied it, pointing to Paweł, and adding that my brother didn't know anything either. From that time on, we told Paweł to refer to our parents as "Mom" and "Dad," and I kept him occupied with play all day long to distract him from thoughts of his own mother, as even a hint of his distress could have endangered us all. Over time, he became a member of our family, and even helped us in the underground, hiding other Jews, and helping the partisans. We loved him like a brother and a son.

Right after the war, my parents learned that Anna Wagner and the other Jews had been murdered by the Germans on the way to the camp, and their bodies were buried in an unknown location. Despite extensive searches, their burial place could not be found. My mother therefore decided to officially adopt Paweł. However, being a very honest and conscientious person, she also reported his existence to the Red Cross, in case any of Paweł's relatives were searching for family members. A few months after the war ended, it was discovered that Paweł's real father was living in Palestine, where he had gone for work before September 1939. Paweł became Pinchas again and had to leave the Będkowska Valley. Our farewell was full of despair, both on the part of my parents and the boy.

Prawie pół wieku po zakończeniu wojny, już po upadku komunizmu, w domu moich rodziców zadzwonił telefon. Odebrał go mój ojciec i po paru sekundach oddał mi słuchawkę. „Ty porozmawiaj – wyjąkał ze wzruszeniem. – Ja nie mogę w to uwierzyć. To chyba jest Paweł.” Już po pierwszych słowach rozpoznałam mojego brata, małego Pawełka; wszystkie wspomnienia sprzed tylu lat wróciły. Dwa tygodnie później Paweł przyjechał z Tel Avivu i stanął w naszych drzwiach. Upadł na kolana i złapał moją mamę za nogi, płakaliśmy wszyscy, jak bobry. Nikt nie wstydził się łez. Znowu byliśmy rodziną, razem, od tego momentu już na zawsze.

Mój ojciec, Lech Maria, odkrył Dolinę Będkowska przypadkiem i natychmiast się zakochał. Zakupił tam, w Szańcu, w samym środku doliny, ziemię za cały nasz majątek i zaczął samodzielnie wznosić dom. Nasza rodzina była liczna, do tego rodzice mieli smykałkę do prac społecznych, co w rezultacie spowodowało, że ojciec, tanim sposobem, z gliny i patyków, wybudował 20-pokojowy dom. Połowa była dla nas, połowa dla letników, kursów rolniczych, kółka gospodyń wiejskich i innych organizacji. Nasz dom był znany nie tylko w całej okolicy, ale również w Krakowie, skąd pochodzili i gdzie studiowali moi rodzice. Stamtąd przyjeżdżali do nas często letnicy. Sytuacja zmieniła się diametralnie, kiedy Hans Frank zasiadł na Wawelu, a na ulicach miasta zaczęły powiewać złowieszczo nazistowskie flagi. Pierwszymi Żydami, którzy pojawili się w naszym domu była rodzina zaprzyjaźnionego lekarza Brzezińskiego. Zaraz po nich przyjechali następni. Potem utworzono getto, wprowadzono dla Żydów zakaz swobodnego poruszania się, a Niemcy rozpoczęli oblavy w naszej okolicy, żeby znaleźć ukrywających się ludzi.

Dolina Będkowska jest zagłębiona pomiędzy skałami, pełna jaskiń i lasów. To bardzo ułatwiało chowanie ludzi. Podczas oblów, nasz burmistrz i inni mieszkańcy, zatrzymywali Niemców poczęstunkiem na

początku doliny, wysyłali na skróty informatorów do naszego domu i zanim okupanci pojawili się u nas, mijało na tyle dużo czasu, że Żydzi zdążyli uciec i schować się w jaskiniach lub w lesie.

Pewnego dnia Niemcy przyjechali zbyt szybko i pięciu Żydów zostało na pierwszym piętrze w naszym domu. Między innymi Anna Wagner i jej syn Pinchas, zwany przez nas Pawełkiem. Paweł bawił się ze mną na parterze, w naszym dziecięcym pokoju, kiedy Niemcy pakowali jego matkę na furmankę wraz z czterema innymi osobami. Pamiętam, jak jeden z Niemców wszedł do naszego pokoju i zapytał, czy są tutaj jeszcze Żydzi, bo on ma liście więcej osób. Ja stanowczo zaprzeczyłam, wskazałam na Pawła i dodałam, że mój brat też nic nie wie. Od tego czasu nauczyliśmy mówić chłopca *Mamo* i *Tato* do naszych rodziców, ja zajmowałam mu całe dnie na zabawie, żeby tylko nie myślał o swojej rodzonej mamie, ponieważ mogło to przynieść na nas wszystkich śmiertelne niebezpieczeństwo. Z czasem został członkiem naszej rodziny, a nawet pomagał nam w konspiracji, ukrywaniu innych Żydów i niesieniu pomocy partyzantom. Kochaliśmy go jak brata i syna.

Zaraz po wojnie rodzice dowiedzieli się, że Anna Wagner wraz z innymi Żydami została zamordowana przez Niemców podczas drogi do obozu, a ich zwłoki zakopane w nieznanym miejscu. Pomimo licznych poszukiwań nie udało się znaleźć miejsca ich pochówku. Mama postanowiła zatem przeprowadzić oficjalną adopcję Pawła, ale ponieważ była bardzo prawą i obowiązkową osobą, zgłosiła jego istnienie do Czerwonego Krzyża na wypadek, gdyby jacyś krewni Pawła szukali kogoś z rodziny. Parę miesięcy po zakończeniu wojny okazało się, że rodzony ojciec Pawła mieszka w Palestynie, do której wyjechał za chlebem przed wrześniem 1939 roku. Paweł stał się na nowo Pinchaselem i musiał opuścić Dolinę Będkowską. Pożegnanie było pełne rozpaczy, zarówno ze strony moich rodziców, jak i chłopca.

DR. JANINA ROŚCISZEWSKA-KRAWCZYK

Place of rescue of Jews:
Dolina Będkowska/
Kraków, Poland

LECH MARIA ROŚCISZEWSKI, HIS WIFE JANINA AND CHILDREN MICHAŁ AND JANINA PROVIDED SHELTER TO JEWS THROUGHOUT WORLD WAR II. OVER TWENTY PEOPLE PASSED THROUGH THEIR HOUSE IN THE BĘDKOWSKA VALLEY. THOSE WHO TEMPORARILY LIVED IN THEIR HOME RECEIVED FALSE PAPERS FROM LECH MARIA AND VARIOUS TYPES OF MATERIAL SUPPORT. THROUGHOUT THE OCCUPATION, THE ROŚCISZEWSKI FAMILY HID PAWEŁ PINCHAS WAGNER IN THEIR HOUSE. HE SURVIVED THE WAR AND LEFT FOR ISRAEL. MOST OF THE JEWS WHO NEEDED HELP FROM THE ROŚCISZEWSKIS CAME FROM KRAKOW.

MEMORIES

PAWEŁ PINCHAS
WAGNER'S FAMILY
TODAY

RAMUTĖ
DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ

BORN ON DECEMBER 05, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

I remember that Malka and her children came to us when it was still very warm, but an Indian summer was already in the air. She had lost her husband and oldest son a few weeks earlier, and she was emaciated and terrified. But she was a strong woman, very strong, driven by a single goal: to save her children from death.

Malka had escaped from the ghetto in Kudirkos, after hearing alarming news that the Germans would murder women and children within a few days. Such information spread quickly, but not everyone believed it at the time; not everyone could believe that something so terrible would occur. At that time, it was beyond comprehension that 650 women and children would be shot and thrown into ditches in the forest within days. Unfortunately, most of those who were aware of the danger had nowhere to run anyway. Malka was lucky, because a friendly farmer risked his life to help her and her children escape from the ghetto. The Dubininkas, Ramutė's family, worked with Malka to arrange for her children to be separated and hidden with various trusted families.

Kopel and Mina stayed with us. We quickly changed their names to Lithuanian-sounding ones, Janutė and Petras, respectively. Although they were older than me, I took on the responsibility of caring for them. I felt like I grew up in just one day. My father took Malka and her two children to a friend, Poniškaitis, who lived in terrible poverty with seven children of his own. Fortunately, they had a priest in their family,

Antanas, a Salesian prior, who took the youngest Glik, Izrael-Izer, to his monastery. There, he baptized him and arranged for him to be sheltered with a teacher, Jonas Stašaitis. Meanwhile, Janutė and Petras lived with us for several years. Petras was a very handsome young man, he had beautiful hair, jet-black and thick. Janutė, on the other hand, had lively, joyful eyes, and she was curious about everything. She was always eager to ask questions.

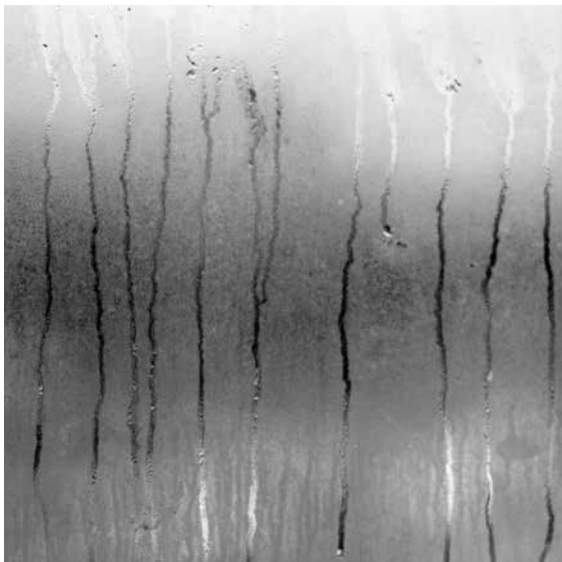
From time to time, they had to hide with another family, then return to us. I regularly walked around the village, as a little girl whom no one paid much attention to, and listened to what people said. Thanks to this, we always knew in advance when the Germans would come, when there would be a search, or who and what the Lithuanian police suspected. I was a little spy, and also a food supplier. In the village, no one paid much attention to young children at that time, so I could carry something in a bundle, run here and there, and venture into the forest, where we sometimes had to hide Janutė and Petras, and bring them food when needed. I don't even remember if I was afraid. I probably was, because I was very careful and knew that we could be murdered for helping Jews. But I cared deeply for these two, they were like family, like cousins. It didn't matter to me whether they were Jewish or not. My parents embraced them with open hearts and arms, and I treated them as warmly as I could. I may have even liked Petras a little...

Pamiętam, że Malka z dziećmi pojawiła się u nas, kiedy jeszcze było bardzo ciepło, ale już lała babie lato. Ona parę tygodni wcześniej straciła męża i najstarszego syna, była wybiedzona i przerażona. Ale to była silna kobieta, bardzo silna i miała tylko jeden cel: uratować swoje dzieci od śmierci. Uciekła z getta w Kudirkos, gdzie rozeszła się wieść, że Niemcy za kilka dni zamordują kobiety i dzieci. Takie informacje rozchodziły się szybko, tylko nie każdy wtedy jeszcze w nie wierzył, nie każdy mógł uwierzyć w coś tak strasznego. To wtedy jeszcze wydawało się nieprawdopodobne, że można w ciągu kilku dni w lesie zastrzelić 650 kobiet i dzieci i wrzucić ich wszystkich do rowów. Niestety większość tych, którzy zdawali sobie sprawę z niebezpieczeństwa i tak nie miała dokąd uciekać. Malka miała szczęście, bo zaprzyjaźniony rolnik zaryzykował i pomógł jej i jej dzieciom uciec z getta. Nasza rodzina wraz z Malką podjęła decyzję o rozdzieleniu rodzeństwa i ukryciu ich u różnych zaprzyjaźnionych rodzin.

Kopel i Mina zostali z nami. Szybko zmieniliśmy im imiona na brzmiące po litewsku, odpowiednio Janutė i Petras. Chociaż oni byli strasi ode mnie, to ja właściwie się nimi zajmowałam. Dorosłam w ciągu jednego dnia. Malkę i i jej dwoje dzieci mój tata zawiózł do przyjaciół, Poniškaitis. Tam u nich była straszna bieda, siedmioro dzieci, ale na szczęście mieli w rodzinie księdza, Antanasa, przeora Salezjanów, który zabrał ze sobą najmłodszego Gliką, Izraela-Izera, do siebie do klasztoru. Tam go ochrzcił i znalazł mu schronienie u nauczyciela, Jonasa Stašaitis. A my żyliśmy przez kilka lat z Janutė i Petrasem. On był bardzo przystojnym młodzieńcem, miał piękne włosy, takie kruczoczarne, gęste. Ona natomiast miała żywe radosne oczy, wszystkiego była ciekawa, o wszystko pytała. Od czasu do czasu musieli chować się u innej rodziny, potem znowu wracali. Ja regularnie chodziłam po wsi

jako mała dziewczyna, na którą nikt nie zwracał szczególnej uwagi, i słuchałam, co mówią ludzie. Dzięki temu zawsze za wczasu wiedzieliśmy, kiedy przyjdą Niemcy, kiedy będzie przeszukanie albo kogo i o co podejrzewa litewska policja. Byłam takim małym szpiegiem, ale też dostawcą pożywienia. Na wsi nikt nie zwracał wtedy uwagi na małe dzieci. Ja mogłam nosić coś w węzełku, biegać tu i tam, wchodzić do lasu, gdzie też czasem trzeba było schować Janutė i Petrasa i przynieść im jedzenie. Nawet nie pamiętam, czy się bałam. Pewnie tak, bo byłam bardzo ostrożna i wiedziałam, że możemy zostać zamordowani za to, że pomagamy Żydom. Ale ja tak polubiłam tych dwoje, oni byli jak rodzina, jak kuzyni. Dla mnie nie miało żadnego znaczenia, czy są Żydami, czy nie. Moi rodzice przyjęli ich z wielkim sercem i otwartymi ramionami, więc i ja traktowałam ich najserdeczniej, jak umiałam. Może Petras to mi się nawet trochę podobał...

Niemcy zaczęli okupację Kudirkos Naumiestis 22 czerwca 1941 roku, a już dwanaście dni później dokonali masakry na wszystkich żydowskich mężczyznach. Było to 150 osób. Wśród nich znajdowali się Jankel Glik i jego najstarszy syn Leib. Kobiety i dzieci zostały zamordowane 16 września 1941 roku w lesie w Paražniai, oddalonym osiem kilometrów od Kudirkos Naumiestis. W uratowanie Malki Glik i jej dzieci Pese, Kopela, Miny i Izraela-Izera było zaangażowanych łącznie około 20 rodzin, które w różny sposób niosły pomoc, współpracowały między sobą, udzielały sobie wsparcia zarówno duchowego, jak i materialnego. Nie wszystkie ich nazwiska są dzisiaj znane, ponieważ działania odbywały się w konspiracji, często bez podawania prawdziwego imienia i miejsca zamieszkania, aby uniknąć zdemaskowania w przypadku jakiegos niepowodzenia, które mogło zakończyć się śmiercią.

RAMUTĖ DUBININKYTĖ-RAŠKEVIČIENĖ

Place of rescue of Jews:
Žalvėderiai, Lithuania

THE GERMANS BEGAN THEIR OCCUPATION OF KUDIRKOS NAUMIESTIS ON JUNE 22, 1941. JUST TWELVE DAYS LATER, THEY MASSACRED ALL THE JEWISH MEN IN TOWN—150 IN TOTAL. AMONG THEM WERE JANKEL GLIK AND HIS ELDEST SON LEIB. THE WOMEN AND CHILDREN WERE MURDERED ON SEPTEMBER 16, 1941, WHEN THEY WERE MURDERED IN THE FOREST IN PARAŽNIAI, EIGHT KILOMETERS FROM KUDIRKOS NAUMIESTIS.

IN TOTAL, ABOUT 20 FAMILIES WERE INVOLVED IN RESCUING MALKA GLIK AND HER CHILDREN PESE, KOPEL, MINA, AND IZRAEL-IZER. THESE FAMILIES OFFERED VARIOUS FORMS OF ASSISTANCE, WORKING TOGETHER TO PROVIDE BOTH SPIRITUAL AND MATERIAL SUPPORT. NOT ALL THE NAMES OF THESE PEOPLE ARE KNOWN TODAY BECAUSE THEIR ACTIVITIES WERE CARRIED OUT IN SECRET, OFTEN WITHOUT REVEALING THEIR REAL NAMES AND PLACES OF RESIDENCE, TO AVOID EXPOSURE IN THE EVENT OF A FAILURE THAT COULD END IN THEIR DEATH.

JÓZSEF KOSÁK

BORN ON JUNI 07, 1938 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

Our neighbor, Pál Kohn, was taken to a labor camp in 1944 because he was Jewish. His wife and children remained in Budapest. During the spring and summer of that year, Jews were being transported to Auschwitz and his wife, Erzsébet, was fearful that her family would meet the same fate. My parents and I decided to help them. I accompanied Erzsébet to the camp where Pál was held, and we waited until late in the evening, when the prisoners returned from work.

Pál knew we would come for him; we had our ways of letting him know. I was just a small child—small, skinny, and easily overlooked. At the agreed moment, I took Pál by the hand, and we walked towards the train station. We did it naturally, as if we had simply gotten mixed with a group of prisoners. We walked confidently, like a father and son. On the way, Pál tore the yellow star from his old coat. The stars were sewn on tightly, and it was difficult to remove them like that but fortunately, no one paid any attention to the struggle. We boarded a train and returned to Budapest.

It's hard to believe today that everything went so smoothly, but at the time we thought only of getting home. A trembling eight-year-old and an emaciated, exhausted Jew in old clothes! I can't even tell you how terrified I was. I guess I was just made of pure fear.

My parents prepared a place for the Kohn family to live in the basement of our bakery. The building still stands today at 100 Váci út. in the 13th district. Pál, Erzsébet, and their daughter Márta lived there in hiding. Imré, their son, helped my father, Florian, in the bakery. I'm not sure how my parents managed it, but Imré obtained a special document that allowed him to stay in Budapest as someone essential to the

running of the bakery. Perhaps it was secured through bribes? We are all bribe-takers, so maybe that's how it worked out. Regardless, Imré could walk the streets and work with my father more or less normally, while his parents and sister sat in the basement for several months.

Our district was relatively quiet, Germans often came to visit us, but it was mostly for social reasons—they came for a good [bread] roll. My mother spoke excellent German and her brother was in the army, in the Wehrmacht. However, he deserted quite quickly and also went into hiding. I remember that we burned his uniform in the oven to ensure that no trace remained. However, the Germans who visited us in the bakery were unaware of this and were very nice to us.

We also briefly hid a Jewish man from Italy. I remember him very well because he was always singing, which was very dangerous, so we had to keep him quiet. He was a businessman, and I often saw him after the war—he always had thousands of things to do. I recall that he went bankrupt once because he gambled on horse races, but he managed to get back on his feet.

Imré, on the other hand, became a policeman after the war and fell in love with the daughter of a restaurant owner. However, nothing came of this romance, because he was compelled to marry the daughter of some official from Mongolia. At that time, during Tsedenbal's rule, Mongolia was quite fashionable.

As for Imré's sister, she married a bookseller, who unfortunately died in a car accident in Yugoslavia. He suffered a heart attack while driving. Fortunately, Márta survived the accident and later remarried. We always had good contact with Márta and her two children. She was the one who decided to nominate us to Yad Vashem.

Nasz sąsiad, Pál Kohn, jako Żyd został zabrany do obozu pracy w 1944 roku. Jego żona i dzieci zostały w Budapeszcie. Wiosną i latem tamtego roku odbywały się transporty Żydów do Auschwitz i żona, Erzsébet, bardzo się bała, że taki sam los spotka także jej rodzinę. Ja i moi rodzice postanowiliśmy im pomóc. Pojechałem z Erzsébet do obozu, gdzie był Pál i odczekałem do późnego wieczoru, kiedy więźniowie wracali z robót. Pál wiedział, że po niego przyjedziemy, mieliśmy swoje sposoby, żeby go o tym zawiadomić. Ja byłem tylko małym dzieckiem, niedużym, chudym, nikt nie zwracał na mnie uwagi. W umówionym momencie chwyciłem Pála za rękę i poszliśmy w kierunku dworca. Zrobiliśmy to jakoś tak naturalnie, jakbyśmy tylko przypadkiem zaplątali się pomiędzy grupą więźniów. Szliśmy pewnym krokiem, jak ojciec i syn. Po drodze Pál oderwał ze swojego starego płaszcza żółtą gwiazdę. One były mocno przyszyte, nie dało ich się od tak oderwać. Na szczęście nikt nie zwrócił na tą szamotaninę uwagi. Wsiadliśmy w pociąg i dojechaliśmy do Budapesztu. Trudno dzisiaj w to uwierzyć, że poszło nam tak gładko, ale wtedy nie myśleliśmy o niczym, tylko o tym, żeby dotrzeć do domu. Drżący ośmiolatek i wychudzony, wymęczony Żyd w starym ubraniu! Nawet nie umiem powiedzieć, jak bardzo się bałem. Chyba po prostu cały byłem zbudowany ze strachu.

Moi rodzice przygotowali dla Kohenów miejsce do mieszkania w piwnicy naszej piekarni. Do dzisiaj stoi ten budynek, na Váci út. 100 w XIII dzielnicy. W ukryciu mieszkali Pál, Erzsébet i ich córka Márta. Imré, ich syn, pomagał mojemu ojcu, Florianowi, w piekarni. Nie wiem, jak moim rodzicom udało się to załatwić, ale Imré otrzymał taki spe-

cialny dokument, który gwarantował mu pozostanie w Budapeszcie jako osobie niezbędnej do utrzymania ciągłości pracy piekarni. Może jakoś za łapówki? Wszyscy jesteśmy przekupni, więc może w ten sposób to się udało. Niezależnie od tego, Imré w miarę normalnie mógł chodzić po ulicy i pracować razem z moim ojcem, kiedy jego rodzice i siostra siedzieli kilka miesięcy w piwnicy.

Nasza dzielnica była w miarę spokojna, do nas często przychodzili Niemcy, ale tak raczej towarzysko, po dobrą bułkę. Moja mama mówiła świetnie po niemiecku, jej brat był w wojsku, w Wehrmachcie. Dość szybko zdezerterował i też się ukrywał. Pamiętam, że spaliliśmy jego mundur w piecu, żeby nie pozostał żaden ślad. Jednak ci Niemcy, którzy nas odwiedzali w piekarni, nie wiedzieli o tym i byli dla nas bardzo mili.

Ukrywaliśmy też krótko jednego Żyda z Włoch. Pamiętam go bardzo dobrze, ponieważ ciągle śpiewał, co mogło być bardzo niebezpieczne, więc musieliśmy go uciszać. To był biznesmen, po wojnie często go spotykałem, miał zawsze tysiące spraw do załatwienia. Pamiętam, że kiedyś splajtował, bo obstawiał hazardowo konie, potem znowu wyszedł na prostą. Natomiast Imré po wojnie został policjantem i zakochał się w córce właściciela restauracji. Nic jednak z tej miłości nie wyszło, ponieważ musiał ożenić się z córką jakiegoś urzędnika z Mongolii. To były czasy rządów Cedenbala, Mongolia była wtedy bardzo modna. Jeśli chodzi o siostrę Imré, to ona wyszła za mąż za księgarza, który niestety zginął w Jugosławii w wypadku samochodowym. Dostał zawału za kierownicą. Na szczęście Márta przeżyła ten wypadek i potem wyszła jeszcze raz za mąż. Z Mártą i dwójką jej dzieci mieliśmy zawsze dobry kontakt. To ona postanowiła zgłosić nas do Yad Vashem.

JÓZSEF KOSÁK

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary

ON MARCH 19, 1944, THE WEHRMACHT ENTERED HUNGARY, AND THE PRO-NAZI GOVERNMENT OF DOEME SZTOJAY TOOK POWER. ADOLF EICHMANN, THE HEAD OF THE JEWISH SECTION IN THE REICH MAIN SECURITY OFFICE, ASSUMED CONTROL OF THE DEPORTATION OPERATION. IN PREPARATION FOR THIS, A REGISTER OF INDIVIDUALS OF JEWISH ORIGIN WAS COMPILED, REGARDLESS OF THEIR RELIGIOUS AFFILIATION. THEY WERE FORCED TO WEAR YELLOW STARS AND WERE ISOLATED IN TRANSIT CAMPS AND GHETTOS. OF THE APPROXIMATELY 800,000 JEWS IN HUNGARY, FEWER THAN 200,000 SURVIVED THE WAR.

LUCJANNA
ADAMCZYK-KUŹNICKA

BORN ON DECEMBER 15, 1928 IN POLAND, LIVES IN POLAND

On October 12, 1942, the Germans gathered all the Jews still living in the ghetto of Denków in the market square, right outside our windows. Among them were the Frymel family, with whom we had lived under one roof from early 1940 to mid-1941. Icek Frymel knew that they were to be taken to Treblinka the next day, so before he went to the square, he fell to his knees in front of my mother, pleading for her to save his two sons. My mother did not want him to kneel before her, and her eyes filled with tears as she sensed that they were seeing each other for the last time. I looked at little Blimka, huddled close to her mother Sara. The next day, there was no one left in the market square. They were all murdered in Treblinka. Small children, Blimka with her beautiful braids, women, and men.

Blimka's brothers, Chajm and Mojżesz, were working in a forced labor camp in Bodzechów during the liquidation of the ghetto. It was not far from us. In February 1943, after escaping from a transport to Opatów, they arrived in Denków and knocked on our door. My parents were terrified and my mother didn't know what to do. My sister and I pleaded with them to hide the brothers in the house, despite the grave risk of the death penalty. I was fourteen at the time and while I wanted to live, I also wanted them to survive. If we didn't take them in, they were facing certain death.

My parents organized a hiding place for them in our apartment, marking the beginning of a two-year period filled with fear and anxiety. I stopped going to school because I couldn't concentrate on anything. Each time I returned from the store, I wondered whether everyone who had stayed at home was still alive. Had one of the neighbors reported us? Had the Germans started a raid? Every time I left the house, I wondered if I would return to find my family and the Frymel family still alive. Fear was my constant companion. Sometimes at night, if I heard a sound, I would wake up and lie awake, unable to fall back asleep.

Before the war, the Adamczyk family lived in western Poland, where Jan Adamczyk, the father of the family, worked as a civil servant. When the war broke out, the Germans resettled over 750,000 Poles from western Poland to the General Government. The Adamczyk's were among those displaced, and ended up in Denków, a small town near Ostrowiec Świętokrzyski, which was predominantly inhabited by Jews. The Germans had not prepared any apartments for the displaced Poles, so thousands of people were forced to camp in various locations across eastern Poland. The Frymel family met the Adamczyk family in the market square in Denków, and offered them shelter in their spacious apartment in the town center.

We immediately developed a mutual sympathy for each other. Sara Frymel shared the kitchen with my mother, while we occupied one room, and they took the other. The large middle room was shared. Sara kept a kosher kitchen, so we had to be very careful not to misuse anything or put it away incorrectly. My younger brother was constantly playing pranks on Sara. Once he threw a sausage into her Passover pot – since it was Easter, my mother had managed to get a sausage for us. Sara never used that pot again and gave it to our mother, who felt sorry about Janek's prank. I also remember that we celebrated Christmas together in 1940. We even took a photo with everyone sitting together in front of the Christmas tree. In another photo, I am with my sister Jadwiga, and Mojżesz and Chajm are seated next to us on a pile of stones. This was before the ghetto was established in the spring of 1941.

In January 1945, as the Red Army entered Denków, we needed to carefully plan Chajm's and Mojżesz's return to the town so that none of the neighbors would discover they had been hiding in our apartment.

We decided together that they would leave at night and return to the market square at noon. That was the safest for us and for them. The next day, everyone saw Mojżesz and Chajm greeting us at the door of the house.

Dwunastego października 1942 roku na rynku w Denkowie, dokładnie przed naszymi oknami, Niemcy zgromadzili wszystkich Żydów, którzy mieszkali jeszcze w getcie, w miasteczku. Wśród nich byli też Frymlowie, rodzina, z którą żyliśmy pod jednym dachem od początku 1940 roku do połowy 1941 roku. Icek wiedział, że następnego dnia wywiozą ich wszystkich do Treblinki, dlatego zanim poszedł na plac, ukląkł przed moją mamą i zaczął ją błagać, żeby ratowała jego dwóch synów. Mama nie chciała, żeby przed nią klęczał, miała łzy w oczach, ona czuła, że widzą się po raz ostatni. Ja patrzyłam na małą Blimkę, która była wtulona w Sarę, jej matkę. Następnego dnia nie było już nikogo na rynku. Wszyscy zostali zamordowani w Treblince. Małe dzieci, Blimka z pięknymi warkoczami, kobiety i mężczyźni.

Bracia Blimki, Chaim i Mojżesz, w czasie likwidacji getta pracowali w obozie pracy przymusowej w Bodzechowie. To było niedaleko od nas. W lutym 1943 r., uciekłszy z transportu do Opatowa, pojawili się w Denkowie i zapukali do naszych drzwi. Rodzice byli wystraszeni, mama nie wiedziała, co ma zrobić. Ja i moja siostra zaczęłyśmy ich prosić, żeby ukryli braci w domu, pomimo niebezpieczeństwa kary śmierci. Ja miałam wtedy czternaście lat i chciałam żyć, ale chciałam też, żeby oni żyli. Gdybyśmy ich nie przyjęli, czekałaby ich pewna śmierć. Rodzice zorganizowali im skrytkę w mieszkaniu i tak zaczęło się nasze życie pełne strachu i obaw, które trwało dwa lata. Przestałam chodzić do szkoły, ponieważ nie mogłam się na niczym skoncentrować. Kiedy wracałam ze sklepu zastanawiałam się, czy oni wszyscy, którzy zostali w domu, jeszcze żyją. Czy któryś z sąsiadów na nas nie doniósł? Czy Niemcy nie zrobili obławy? Za każdym razem, kiedy opuszczałam dom, zastanawiałam się, czy po powrocie zobaczę jeszcze moją rodzinę i Frymlów żywych. Towarzyszył mi strach, ciągły strach. Czasem też w nocy, kiedy usłyszałam jakiś dźwięk, budziłam się i już nie mogłam zasnąć.

Rodzina Adamczyków przed wojną mieszkała w zachodniej Polsce, gdzie Jan, ojciec rodziny, był urzędnikiem państwowym. Po rozpoczęciu wojny, Niemcy przesiedlili ponad 750 tysięcy Polaków z terenów zachodniej Polski do Generalnej Guberni. Jedną z przesiedlonych rodzin byli Adamczycy, którzy znaleźli się w Denkowie, małym miasteczku koło Ostrowca Świętokrzyskiego, w większości zamieszkałego przez Żydów. Niemcy nie przygotowali dla wysiedlonych Polaków żadnych mieszkań, stąd tysiące ludzi koczowało w różnych miejscach wschodniej Polski. Rodzinę Adamczyków, spotkaną na rynku w Denkowie, przyjęli pod swój dach Frymlowie, którzy zjamowali obszerne mieszkanie w centrum.

Od razu poczuliśmy do siebie sympatię. Sara Frymel podzieliła się z moją mamą kuchnią, my zajęliśmy jeden pokój, oni drugi, a taki duży środkowy był wspólny. Sara prowadziła kosztowną kuchnię, więc musieliśmy bardzo uważać, żeby czegoś złe nie odstawić albo użyć. Mój młodszy brat robił ciągle psoty Sarze. Kiedyś do jej pesachowego garnka wrzucił kiełbasę - bo my akurat mieliśmy Wielkanoc, więc mama się wystarała o kiełbasę - i ona już nigdy więcej tego garnka nie używała, oddała go naszej mamie, której było przykro z powodu tej psoty Janka. Pamiętam też, że zrobiliśmy sobie wspólne Boże Narodzenie w 1940 roku. Nawet zdjęcie wtedy powstało, kiedy wszyscy razem siedzimy przed choinką. Na innym zdjęciu jestem ja z Jadwigą, moją siostrą, a obok nas na kupie kamieni siedzą Mojżesz i Chajm. To było jeszcze przed utworzeniem getta, wiosną w 1941 roku.

W styczniu 1945 r. do Denkowa wkroczyła Armia Czerwona musieliśmy przemyśleć, jak najlepiej upozorować powrót Chajma i Mojżesza do Denkowa, tak aby nikt z sąsiadów nie dowiedział się, że byli ukrywani w naszym mieszkaniu.

Postanowiliśmy wspólnie, że wyjdą w nocy i wrócą w południe do nas na rynek. Tak było dla nas i dla nich najbezpieczniej. Następnego dnia wszyscy widzieli, jak Mojżesz i Chajm witają się z nami w drzwiach domu.

Place of rescue of Jews:
Denków, Ostrowiec
Świętokrzyski, Poland

IT IS STILL NOT KNOWN EXACTLY WHEN THE GHETTO IN DENKÓW WAS CREATED, ALTHOUGH THE DATE OF ITS ESTABLISHMENT IS LINKED TO THE ESTABLISHMENT OF THE GHETTO IN OSTROWIEC ŚWIĘTOKRZYSKI, WHICH WAS SET UP IN APRIL 1941. THE GHETTO WAS LIQUIDATED ON OCTOBER 13, 1942, WHEN 500 PEOPLE WERE TAKEN TO TREBLINKA, WHERE THEY WERE IMMEDIATELY MURDERED.

JOHANNA AMANDA MEYER

BORN ON DECEMBER 07, 1932 IN GERMANY, LIVES IN GERMANY

Imagine this: my nation allowed six million people to be murdered, just like that, simply because they were Jews. This phenomenon has haunted me for many years. It remains an inscrutable mystery to me. One person might be deranged, but for a madman to lead a crowd and for that crowd to agree to such a crime - this is beyond comprehension. And please don't tell me that no one knew anything.

I come from a household where Nazism and its consequences were clearly explained from the start. My father was actively involved in the anti-Nazi opposition. In September 1939, he was imprisoned, but his well-placed friends managed to secure his release. He could leave prison but only on the condition that he also left Germany, ideally as an official in a distant location, to avoid further scrutiny. Consequently, my family was sent to the "General Government" in southeastern Poland. We first went to Opatów and later to Złoczów, where my father became the director of the Department of Supply and Agriculture.

My father, Josef, was a highly educated agronomist with years of experience in the agricultural administration of Thuringia and Bavaria. He had been forced to retire in 1938 when the regime learned of his anti-Nazi views. This „delegation” to occupied Poland was essentially an exile. Berlin was convinced that they could rid themselves of an inconvenient person in this way. In their stupid Nazi heads, the thought never occurred that he would continue operating as he had before. We would help him, only less officially, quietly taking advantage of my father's position and his possibilities.

My father was responsible for supplying various institutions in the region: public offices, hospitals, the army, the fire brigade and postmen, and many others. He was not only a very brave man, but also exceptionally inventive. Upon arriving in Złoczów, he fortuitously met a German-speaking Jewish lawyer, Dr. Szlomo Altman, who was then working as a baker's assistant. Together, they devised a conspiracy to manipulate food distribution which lasted for months. My father invented fictitious institutions that sounded impressive in reports sent

to Berlin, allowing him to divert more food to the ghetto. The Jewish Hospital was also renamed the General Hospital in the documents, and thanks to this, the food rations were increased. One day, we visited a German warehouse where several hundred liters of vegetable oil were kept. Under the pretext of quality control, my father inspected the entire room with the owner, while we secretly filled several cans with spoiled food remains. At some point, my father staged a truly theatrical inspection of the barrels, looking into them, pulling out the dirty remains, and shouting: "Are you keeping this for us, the Germans? Do you want to poison us? Away with it! Throw it to the Jews!" In this way, the ghetto received over 200 liters of oil, just before the Passover holiday. This happened in 1942, because the inhabitants of the ghetto did not live to see the next Passover. Unfortunately, the Germans began the liquidation action four days before the holiday. Then, my father arranged for Mrs. Nuszka Altman to be given false documents in the name of Maria Rubiczeńska and transported by car to the train station in Lviv. From there, she traveled to Warsaw, where no one knew her. She found refuge and worked for some time, helping with daily chores. Shlomo was placed with a farmer friend, and survived until liberation.

Starting from January 1942, we had an accountant named Józef Batiszka living with us. My sister and I adored him. Our parents had smuggled him, his wife, and their son out of the ghetto under the pretense of needing him to manage their finances. We called him "our Józef," because he was like an uncle. He was a warm and loving person.

After the murder of the people from the ghetto, when the police and SS began searching houses in Złoczów for hidden Jews, we, unfortunately, had to separate the Batiszka family and put each of them in different locations. Their son did not survive, likely murdered by the SS. He was only one year old. It is incomprehensible to me what kind of person could believe that such a tiny child posed a threat or what type of nation believes such a lunatic. I am still searching for answers to this day.

Proszę to sobie wyobrazić: mój naród pozwolił na wymordowanie sześciu milionów ludzi, ot tak, tylko dlatego, że byli Żydami. To zjawisko zajmuje mnie od wielu lat. To jest dla mnie nieodgadniona zagadka. Jeden człowiek może być szalony, ale żeby szaleniec porwał za sobą tłum i żeby ten tłum zgodził się na taką zbrodnię, to jest niewyobrażalne. I tylko proszę mi nie mówić, że nikt nic nie wiedział.

Ja pochodzę z domu, w którym od samego początku jasno i wyraźnie mówiło się, co to jest nazizm i do czego on doprowadzi. Mój ojciec był w antynazistowskiej opozycji, we wrześniu 1939 trafił do więzienia i stamtąd wyciągnęli go dobrze postawieni przyjaciele. Mógł opuścić więzienie, ale tylko pod warunkiem, że opuści też Niemcy, najlepiej jako urzędnik, gdzieś daleko, tak, żeby przestał rzucać się w oczy. I wtedy wysłano moją rodzinę do „Generalnej Guberni”, czyli do południowo-wschodniej Polski. Najpierw do Opatowa, a później do Złoczowa, gdzie ojciec został dyrektorem Departamentu Zaopatrzenia i Rolnictwa. Mój ojciec, Josef, był świetnie wykształconym agronomem i przez wiele lat pracował w administracji rolnej Turynii i Bawarii, ale został zmuszony do przejścia na emeryturę w 1938 r., kiedy reżim dowiedział się o jego antynazistowskich poglądach. Ta „delegacja” do okupowanej Polski była swojego rodzaju zesłaniem. Berlin był przekonany, że w ten sposób pozbył się niewygodnej osoby. W tych ich głupich nazistowskich głowach, nigdy nie pojawiła się myśl, że on będzie działał dalej, a my razem z nim, tylko już mniej oficjalnie, po cichu, wykorzystując pozycję ojca i jego możliwości.

Mój ojciec odpowiedzialny był za zaopatrzenie różnych instytucji w tamtym regionie: urzędów publicznych, szpitali, wojska, straży pożarnej, pocztowców i wielu wielu innych. On był nie tylko bardzo odważnym człowiekiem, ale również niezwykle pomysłowym. Kiedy dotarliśmy do Złoczowa, szczęśliwym trafem, spotkał w piekarni człowieka mówiącego po niemiecku, prawnika dr. Szlomo Altmanna, który jako Żyd zmuszony był pracować jako pomocnik piekarza. Razem ze Szlomo przygotowali trwający długie miesiące spis dotyczący podziału

żywności. Mój ojciec wymyślał nieistniejące instytucje, które dobrze brzmiały w sprawozdaniach wysyłanych do Berlina, żeby móc rozdzielać więcej jedzenia dla getta. Również Szpital Żydowski przemianował w dokumentach na Szpital Ogólny i dzięki temu zwiększono racje żywnościowe. Pewnego dnia poszliśmy razem do jednego z niemieckich magazynów, gdzie trzymano kilkaset litrów oleju roślinnego. Ojciec, pod pozorem kontroli jakości, obszedł z właścicielem całe pomieszczenie, a my podrzuciliśmy w tym czasie do kilku konwi zgniłe resztki jedzenia. W którymś momencie ojciec zainscenizował teatralną wprost scenę zagładania do tych beczek i wyciągania tych brudnych resztek, po czym zaczął krzyczeć: „Czy to trzymacie dla nas, Niemców? Chce nas pan otłuścić? Precz z tym! Wyrzuć to Żydom!”. W ten sposób getto otrzymało ponad 200 litrów oleju, i to akurat przed świętem Pessach. To było jeszcze w 1942 roku, bo następnego Pessachu już mieszkańcy getta nie dożyli. Niemcy rozpoczęli akcję likwidacyjną na cztery dni przed świętem. Wtedy mój tata wsadził panią Nuskę Altman do samochodu, wcześniej zorganizowaliśmy dla niej fałszywe dokumenty na nazwisko Maria Rubiczeńska, i zawiózł ją na dworzec we Lwowie. Stamtąd pojechała do Warszawy, gdzie nikt jej nie znał i pracowała jakiś czas jako pomoc domowa. Szlomo udało się umieścić u znajomego rolnika, gdzie dotrwał do wyzwolenia.

A jeszcze od stycznia 1942 roku mieszkał z nami księgowy, Józef Batiszka, którego z siostrą uwielbiałyśmy. Rodzice wyciągnęli go razem z żoną i synem z getta, jako osobę niezbędną do prowadzenia finansów. Mówiliśmy o nim „nasz Józef”, bo był naszym wujkiem, taki ciepły, kochany człowiek. Po zamordowaniu ludzi z getta, kiedy policja i SS przeszukiwali domy w Złoczowie w poszukiwaniu ukrytych Żydów, musieliśmy, niestety, całą rodzinę Batiszka rozdzielić i każdego z nich umieścić w innym miejscu. Ich syn nie przeżył, prawdopodobnie zamordowany przez SS. On miał tylko roczek. Jakimż wariatem trzeba być myśląc, że może nam zagrozić roczne dziecko, i jakimż narodem trzeba być, żeby takiemu wariatowi uwierzyć. Do dzisiaj szukam odpowiedzi.

EGLÉ-MARYTÉ BIMBRIENE

BORN ON SEPTEMBER 01, 1928 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

KAZIMIERAS AURIMAS RUZGYS

BORN ON APRIL 16, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

Kazimieras Aurimas Ruzgys:

I was sitting alone in my house in Dudenai, my sisters were gone. As I looked out the window, I saw my mother walking through our yard. It seemed to me that I was dreaming. Just a few days earlier, my mother and the Kacs were on the list of people to be killed in Wilkomierz. I was not yet fourteen, but I was already an adult. I hadn't seen her for six months. I started crying.

Eglé-Maryté Bimbriene:

Leiba was one of the first victims killed by the Germans in Giedraičiai during the first days of July 1941. The Germans lined up the Jews and shot them. Such a terrible massacre. Izrael fell to the ground, lying under the corpse of his own son, the bullet having missed him. By that time Berta and Mira were already with us. Then Izrael came.

- K: My mother and I often went to the market in Giedraičiai, where we sold fruit and vegetables. We were on our own, my father was gone and my mother could support us only by sewing. The Kacs had a large shop there, with various goods. Sometimes we could barter: Mama would give them fruit, and in exchange, they would give Mama the materials she needed for sewing. Sometimes we would also get things on credit.
- E: I really liked Berta. We would sometimes play together. She was always so energetic - full of life and joy. But when they appeared at our door that terrible night when they lost Leib and thought Izrael was dead too, they looked like ghosts. They stood in the hallway, trembling, not knowing what to do. We were probably the only family that that could help them.
- K: Our mother hesitated about taking them in, concerned for concerned for our safety. But in the end,, we begged her to let the Kacs stay with us. If she hadn't agreed, they would have been murdered that same night for sure.
- E: Mom simply said: "Whatever will be, will be!" And she hugged the two Kac. Izrael joined them soon after, still covered in Leib's blood. At first,, we thought they would stay with us for a month or two. But we lived together for almost three years.
- K: We had to establish important rules for our coexistence, or rather for their hiding. We had a small house but it had it had various small

rooms, cellars, and pantries. There was also a tiny smokehouse. If any of us saw any danger, they would hide in the e smokehouse and stay there stay there until it was quiet again.

- E: Danger lurked everywhere. It wasn't just the Germans or the police. We were afraid of every neighbor. Anyone might notice something suspicious. We had three more people in the house, which meant more laundry, more food, sometimes louder conversations. People used to live closely together back then back then, and laundry was done by the river, the pond,, or in the yard. Everyone saw everything, even what underwear we were washing. We had to be careful with everything. Cooking wasn't easy either, because we had to cook twice as much as normal. So we had to have twice as many products.
- K: The Kacs couldn't leave the house at all; they were confined; they were confined for several years. Such a situation takes its toll on people's' psyches. On top of that, we constantly felt threatened. We were scared for our lives every minute.
- E: The neighbors grew more and more suspicious. And we were more and more nervous. There were rumors that the Russians would win – and that became our hope. Unfortunately, one day Lithuanian policemen arrived in arrived in the village and parked in front of our house. Someone must have informed on us. They began questioning our youngest sister,, and out of fear she admitted she admitted that we were hiding Jews in the house.
- K: The good fortune in misfortune was that everyone knew that the Russians would eventually reach us, that the front would come and the police no longer felt so untouchable. That's why they didn't kill any of us. They just took Mom and the Kacs to the prison in Wilkomierz, today it's known as known as Ukmergė.
- E: Mom's brother was going crazy. He loved her so much - she was his beloved sister. He sought help through his friends. One day, he returned from Wilkomierz and said that Mom and the Kacs were on the list of people to be executed. He had seen had seen the list posted on a pole in town.
- K: We were desperate. We sold everything we had, even the sewing machine. We collected money for bribes, which we gave to the right

- people, but we still weren't sure if Mom and the Kacs would survive. We endured six months of such terrible torment.
- E: In July 1944,, the Russian front approached and the Soviets began appearing in the surrounding villages. On the one hand, we were very happy, but on the other hand, we were afraid of being brutally raped. My sister and I ran away to the forest and hid there. Kazimieras was left alone in the empty house. When we returned, we found him sitting with our mother. And then I felt happiness.
- K: Mom and the Kacs were freed and went to our cousin who lived in Vaitkuškis. When the front moved on, she found the courage to return home.
- E: Our mom, Leokadja, was a wonderful and wise woman. Even though she often doubted the success of the whole undertaking, we drew strength from her in the most difficult moments.
- K: Such events leave a mark on a person for life. The war hardened me so much that my sea adventures as a sailor never scared me. I had known real fear, the kind that grips you second by second for years. After that, nothing seemed scary anymore.

Kazimieras Aurimas Ruzgys :

Siedziałem sam w domu w Dudenai, siostr nie było, patrzyłem przez okno i wtedy zobaczyłem mamę idącą przez nasze podwórko. Wydawało mi się, że śnię. Parę dni wcześniej mama i Kacowie byli na liście osób do zabicia w Wilkomierzu. Miałem niecałe czternaście lat, a byłem już dorosłym człowiekiem. Nie widziałem jej od sześciu miesięcy. Zacząłem płakać.

Eglé-Maryté Bimbriene :

Leiba był jedną z pierwszych ofiar zabitych przez Niemców w Giedraičiai w pierwszych dniach lipca 1941 roku. Oni ustawiali Żydów w szeregi i strzelali do nich. Taka straszna masakra. Izrael upadł na ziemię, leżał pod trupem własnego syna, kula go ominęła. W tym czasie Berta i Mira były już u nas. Potem przyszedł Izrael.

- K: Myśmy często jeździli z mamą do Giedraičiai na targ, gdzie sprzedawaliśmy owoce i warzywa. Byliśmy sami, ojca już nie było i mama nie mogła nas utrzymać tylko z krawiectwa. Kacowie mieli tam duży sklep, z różnymi towarami. Czasem mogliśmy zrobić handel wymienny: mama dawała im owoce, a oni mamie niezbędne do szycia materiały. Czasem dostawaliśmy też rzeczy na kredyt.

- E: Ja bardzo lubiłam Bertę. Bawiłyśmy się czasem razem. Ona zawsze była taka energiczna, pełna życia, radości. Kiedy one stanęły w naszych drzwiach, tamtej strasznej nocy, kiedy straciły Leiba i myślały, że Izrael też nie żyje, wyglądały jak zjawy. Stały w korytarzu, trzęsły się, nie wiedziały, co mają ze sobą zrobić. Byłyśmy prawdopodobnie jedyną rodziną, która mogła im pomóc.
- K: Nasza mama się wahała, czy je przyjąć, ze względu na nasze bezpieczeństwo, ale ostatecznie ją uprosiliśmy, żeby Kacowie zostali z nami. Gdyby się nie zgodziła, na pewno zamordowano by je jeszcze tej samej nocy.
- E: Mama powiedziała krótko: Co będzie, to będzie! I przytuliła do siebie dwie Kacówny. Zaraz potem dołączył Izrael, jeszcze we krwi syna Leiba. Najpierw myśleliśmy, że zostaną z nami na miesiąc, może dwa. A mieszkaliśmy razem prawie trzy lata.
- K: Musieliśmy ustalić ważne zasady naszej koegzystencji, a właściwie to ich ukrywania się. Mieliśmy nieduży dom ale wyposażony w różne takie małe pomieszczenia, komórki, spiżarki. Była też wędzarnia, naprawdę mała, i jak ktoś z nas zobaczył jakieś niebezpieczeństwo, to oni chowali się do tej wędzarni i siedzieli, dopóki znowu nie było spokojnie.

- E: Niebezpieczeństwo czychało wszędzie. Nie chodziło o Niemców albo policję. My baliśmy się każdego sąsiada. Każdy mógł zobaczyć coś podejrzanego. Mieliśmy trzy osoby więcej w domu, a to oznaczało więcej prania, więcej jedzenia, rozmowy były czasem głośniejsze. Kiedyś ludzie żyli bliżej siebie, pranie robiło się nad rzeką, nad stawem albo na podwórku. Wszyscy wszystko widzieli, nawet jaką bieliznę prałyśmy. Musieliśmy uważać na wszystko. Z gotowaniem też nie było łatwo, ponieważ trzeba było gotować dwa razy więcej, niż normalnie. A zatem trzeba było też mieć dwa razy więcej produktów.
- K: Kacowie nie mogli wogóle wychodzić na zewnątrz. Kilka lat siedzieli zamknięci w naszym domu. Taka sytuacja nie wpływa dobrze na psychikę ludzi. Do tego wszyscy mieliśmy cały czas poczucie zagrożenia. Każdej minuty baliśmy się o życie.
- E: Sąsiedzi stawali się coraz bardziej podejrzliwi. A my coraz bardziej nerwowi. Mówiło się już o tym, że Rosjanie zwyciężają – i to stało się naszą nadzieją. Niestety pewnego dnia przyjechali do wsi litwescy policjanci i zaparkowali pod naszym domem. Ktoś musiał na nas donieść. Zaczęli przesłuchiwać naszą najmłodszą siostrę i ona ze strachu przyznała, że ukrywamy w domu Żydów.
- K: Szczęście w nieszczęściu było takie, że wszyscy wiedzieli, że Rosjanie wcześniej czy później dotrą i do nas, że front przyjdzie i policjanci nie czuli się już tak bezkarnie. Dlatego nie zabili nikogo z nas, tylko zabrali mamę i Kaców do więzienia w Wilkomierzu, dzisiaj to jest Ukmergė.

- E: Brat mamy odchodził od zmysłów. On ją tak kochał, była jego ukochaną siostrą. Poprzez znajomych szukał dla niej ratunku. Któregoś dnia wrócił z Wolimierza i powiedział, że mama i Kacowie są na liście osób do stracenia. Widział tą listę wywieszoną na słupie w miasteczku.
- K: Byliśmy zdesperowani. Sprzedaliśmy wszystko, co mieliśmy, nawet mamy maszynę do szycia. Zebraliśmy pieniądze na łapówki, które wręczyliśmy komu trzeba, ale ciągle nie mieliśmy pewności, czy oni przeżyją. Sześć miesięcy takiej potwornej udręki.
- E: W lipcu 1944 zbliżył się front rosyjski i w okolicznych wsiach zaczęli pojawiać się sowietci. Z jednej strony myśmy się bardzo cieszyli, ale z drugiej bałyśmy się brutalnych gwałtów, więc ja i moja siostra uciekłyśmy do lasu i tam się schowałyśmy. W pustym domu został sam Kazimieras. Kiedy wróciliśmy zastałyśmy go siedzącego razem z naszą mamą. I wtedy poczułam szczęście.
- K: Mama i Kacowie zostali uwolnieni i poszli do naszej kuzynki, która mieszkała w Vaitkuškis. Kiedy przesunął się front, zdobyła się na odwagę i wróciła do domu.
- E: Nasza mama, Leokadja, była wspaniałą i mądrą kobietą. Choć niejednokrotnie wątpiła w sukces tego całego przedsięwzięcia, to my od niej czerpaliśmy siłę w natrudniejszych momentach.
- K: Takie wydarzenia pozostawiają w człowieku piętno na całe życie. Wojna tak mnie zahartowała, że moje morskie przygody jako żeglarza nigdy nie budziły we mnie strachu. Ja poznałem prawdziwy strach, taki, który towarzyszy ci sekunda po sekundzie przez lata. Potem już nic nie było straszne.

The prison building where Mrs. Ruzgys is being held along with Berta and Mira

Mrs. Ruzgys before IIWW

TWO MASS EXECUTIONS WERE CARRIED OUT ON THE JEWISH COMMUNITY OF THE SMALL TOWN OF GIEDRAIČIAI IN THE FOREST NEAR KAMARAUČIZNA IN JULY AND AUGUST 1941. THE RUZGYS FAMILY SAVED THREE PEOPLE: BERTA, MIRA, AND IZAK KAC.

Place of rescue of Jews:
Dudenai/ Giedraičiai,
Lithuania

MEMORIES

SURVIVORS,
THEIR FAMILIES
AND MEETINGS
WITH THE RUZGYS

SIMONE PERRIER

BORN ON DECEMBER 17, 1925 IN FRANCE, LIVES IN FRANCE

I was very young when I got married. It may seem strange today, but that's how things were back then. I didn't have a high school diploma. Instead, I got an apprenticeship and became a hairdresser. I loved my job, and never complained. My in-laws ran a restaurant with a large ballroom where they hosted parties with dances and an orchestra, so I worked for them too. We were a very close-knit, happy family.

I got married during the war, and those were difficult times; Raymond, my husband, was in the resistance, so I hardly saw him. He had to stay hidden. In 1943, the Malignac family came to us. They were a family of Polish Jews who had settled in Paris before the war. Max Malignac had lost his brother, who was deported from Paris, and his wife had lost two brothers as well. For the Malignacs, staying in Paris had become life-threatening. At the very beginning of their journey, they ended up in Limoges with a family whose father had been sentenced to death for participating in the resistance. Despite the great risk, this family took them in. However, over time, the suspicions of the Germans and informing neighbors made it impossible for them to stay, and the Malignacs had to move further, eventually arriving in our small town. And so, in early 1943, they ended up with us.

Henri, one of Max's brothers, was already hiding with my in-laws. He was the husband of Yvonne Roudier, a Catholic, a very good woman, and an acquaintance of my in-laws. Raymond and I had prepared a special hiding place for him in the attic, along with a rather complicated escape route in case of danger. Our house and Raymond's parents' house shared a common wall, which allowed us to make several secret passages in the attic. These passages, like a labyrinth, led from their

house to ours, and then to the street, which was behind a large garden. In the event of a raid or sudden inspection, no one could suspect that the escape route led almost to another street, not just to the back of the houses, but actually to a street a little bit behind our gardens. This gave us a sense of great psychological comfort, and nobody was ever caught.

During the hiding of the Malignacs, our direct connections with the resistance movement played a very important role. Thanks to these contacts, the family was able to obtain false documents under the name Lavaud, allowing them to move around the streets of Limoges relatively safely from time to time. The resistance movement also protected us from informers. I remember that once a nasty guy came to my in-laws and threatened to report us for helping Jews. At that time, it was enough to scare him with possible retaliation from the resistance and that horrible man never appeared again.

The only thing no one could protect us from was fear. Yes, we were scared. We were afraid for ourselves, I was afraid for Raymond, and we were afraid for the Jews in hiding. In Limoges and the surrounding area, there were convents that hid Jewish children. In moments of fear, I always consoled myself that the nuns must have been even more afraid than we were, and that their risk and responsibility were different. They were hiding children, small innocent children who had done nothing wrong to anyone. They had to teach them to lie, how to adopt new habits, and even how to pray. It must have been very difficult. Apart from the fear that accompanied us, the second worst thing was the lying. You had to lie to survive and to help others to survive. And I really don't like lying. Since the war, I have never lied again, never.

Byłam bardzo młoda, kiedy wyszłam za mąż. Dzisiaj to może się wydawać dziwne, ale wtedy po prostu tak było. Nie miałam matury, wyuczyłam się zawodu i zostałam fryzjerką. Bardzo lubiłam swój zawód, nigdy nie mogłam narzekać. Moi teściowie mieli restaurację z dużą salą balową, gdzie urządzano imprezy z tańcami i orkiestrą, więc pracowałam również u nich. Byliśmy bardzo zgraną i szczęśliwą rodziną. Ja wyszłam za mąż w czasie wojny, to były trudne czasy; Raymond, mój mąż, był w ruchu oporu, więc właściwie go nie widywałam. On musiał się ukrywać. W 1943 roku przybyli do nas Malignacowie. To była rodzina polskich Żydów, którzy jeszcze przed wojną osiedlili się w Paryżu. Max Malignac stracił swojego brata, który został deportowany z Paryża, a jego żona dwóch braci. Pozostanie w Paryżu wiązało się dla rodziny Malignac ze śmiertelnym niebezpieczeństwem. Na samym początku swojej wędrówki trafili do Limoges, do rodziny, której ojciec został skazany na śmierć za udział w ruchu oporu. Pomimo wielkiego niebezpieczeństwa ta rodzina przyjęła ich pod swój dach. Jednak z czasem, kiedy podejrzania Niemców i sąsiadów donosicieli, stawały się nie do zniesienia, Malignacs musieli przenieść się dalej, do naszej małej miejscowości. I tak na początku 1943 roku trafili do nas.

U moich teściów ukrywał się już Henri, jeden z braci Maxa. On był mężem Yvonne Roudier, katoliczki, bardzo dobrej kobiety, znajomej moich teściów. Ja i Raymond przygotowaliśmy dla niego specjalną skrytkę na strychu razem z dość skomplikowaną drogą do ewakuacji, w razie niebezpieczeństwa. Nasz dom i dom rodziców Raymonda miały jedną wspólną ścianę, co powodowało, że mogliśmy zrobić na strychu kilka sekretnych przejść, które niczym labirynt prowadziły z ich domu, najpierw do naszego, a następnie na ulicę, która znajdowała

się za dużym ogrodem. W przypadku obławy albo nagłej inspekcji nikt nie mógł podejrzewać, że droga ucieczki prowadzi praktycznie na inną ulicę, nie tyle na tyłach domów, co właściwie jeszcze kawałek za naszymi ogrodami. To nam dawało poczucie wielkiego komfortu psychicznego i nigdy się nie zdarzyło, żeby ktoś został złapany.

Podczas ukrywania Malignaców bardzo ważną rolę odgrywały nasze bezpośrednie kontakty z ruchem oporu. To dzięki nim oni mogli otrzymać fałszywe dokumenty na nazwisko Lavaud oraz w miarę bezpiecznie, od czasu do czasu, poruszać się po ulicach Limoges. Ruch oporu był również dla nas ochroną przed donosicielami. Pamiętam, że kiedyś przyszedł taki wstrętny typ do moich teściów i zagroził, że doniesie na nas za pomaganie Żydom. Wtedy wystarczyło postraszyć go ewentualnym odwetem ze strony ruchu oporu i ten okropny człowiek nigdy więcej nas nie nachodził.

Jedyne przed czym nikt nie mógł nas ochronić, to był strach. Tak, baliśmy się. Baliśmy się o siebie, ja bałam się o Raymonda i baliśmy się o ukrywających się Żydów. W Limoges i w okolicach były klasztory, które ukrywały u siebie żydowskie dzieci, głównie żeńskie klasztory. Zawsze w chwilach strachu pocieszałam się, że siostry zakonne musiały bać się jeszcze bardziej od nas, a też ich ryzyko i odpowiedzialność była inna. One ukrywały dzieci, małe niewinne dzieci, które niczego złego nikomu nie zrobiły. Musiały nauczyć je kłamać, nauczyć nowych nawyków, modlenia się. To musiało być bardzo trudne. Oprócz strachu, który nam towarzyszył, drugą najgorszą rzeczą było właśnie to kłamanie. Trzeba było kłamać, żeby przeżyć i żeby inni przeżyli. A ja bardzo nie lubię kłamać. Od czasów wojny już nigdy więcej, nigdy nie kłamałam.

SIMONE PERRIER

Place of rescue of Jews:
Neuvillas, Haute Vienne,
France

SIMONE PERRIER, ALONG WITH
HER HUSBAND RAYMOND AND HER
PARENTS-IN-LAW, PIERRE AND MELANIE,
RESCUED THE MALINGAC FAMILY:
MONIQUE, ANDRÉ, HÉLENA, MAX AND
MICHEL. THE MALINGACS WERE REFUGEES
FROM PARIS, WHERE THEY HAD LOST SOME
OF THEIR LOVED ONES. IN APRIL 1944, THEY
ENTERED SWITZERLAND ILLEGALLY.

JANINA
TARAPAITĖ-SLIBURIENĖ

BORN ON JANUARY 22, 1930 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

I was a not-very-tall, and not-very-pretty child. I was about 11-12 years old when the worst happened. It was a very hot summer. The Germans were shooting Jews in the forests—first they took the men, then the women and children. Raseiniai was a small town where about 2,000 Jews lived. We resided nearby.

Hiding Jews was primarily about logistics. Every action, every moment had to be meticulously planned. And you always had to be careful about what you said, to whom, and about what. It was best not to talk too much with one's neighbors. The greatest concern was the children, making sure they didn't let anything slip.

All of this was very difficult. If someone was hiding just one person, it was certainly easier. But our place filled up quite quickly. At first, Nachum, who had been saved from the Raseiniai massacre, stayed with us. He was also helped by two other families: the Gylys and the Ramanauskases. Nachum had contact with the Jews hiding in the forests and those who were still in the ghettos. He convinced local farmers to take Jews in. He was a kind, good man, well-liked by many. We had known him before the war—always smiling, a handsome man. Right after the war, he married Sonia, who was also in hiding. She had escaped from the Kaunas ghetto and was mostly hidden with the Ramanauskases, I think. Nachum found her a place there. During that time, other escapees from the Kaunas ghetto were with us too. I remember Szmerl and Shimshon well, two brothers, and their sons Aron and Berl were with us. What troublemakers they were! Full of energy.

Then Nachum brought Feivel to us, who was Szmerl and Shimshon's brother-in-law. Sometime later, probably in 1943 or early 1944, more

people joined us: Chana and Sara Vink with their mother, Shalom, Dina, and then Hanoch. Mina Vink, the mother of these two sisters, was murdered in the last days of the war. It was a terrible misfortune. The Germans were already retreating, and we lived in hope of liberation. So we let our guard down a bit. Mina left the house at the wrong time, just as German soldiers were in the village. They killed her instantly, shooting her on the road. They must have known that she was Jewish. Maybe someone had told them? I don't know. I can't say. There was so much evil everywhere then, and to many, human life had become worthless.

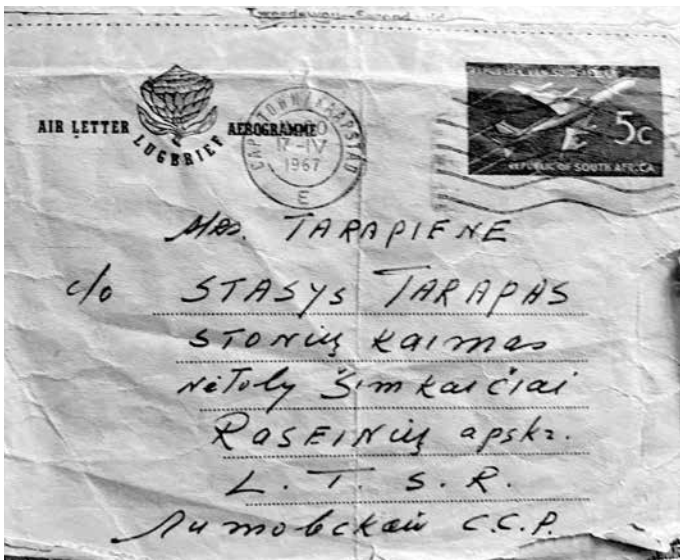
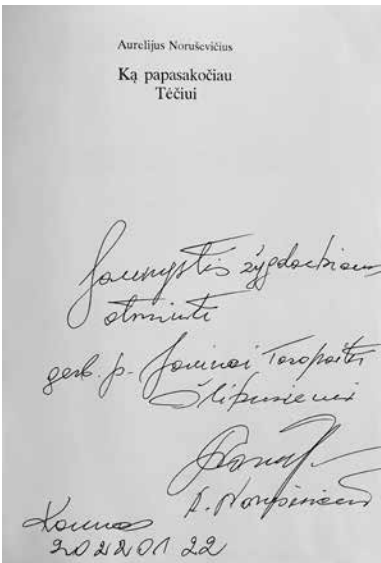
Against this background, our mother, Anele, was like an angel. Our father had died in a distillery accident, so it was just the three of us at home: Stasys, Helena, and me. During the war, we were all adults, working and helping our mother however we could. Like most of our neighbors, we were quite poor. Despite this, our mother allowed almost 10 new people to live with us. She could not imagine refusing to help them. One day, our mother spoke with Nachum, who had come to us at night from the Ramanauskases, and promised him that she would help some of his relatives escape from the ghetto. And she did! A small woman in a headscarf; such a gray mouse. Only her face was radiant, always cheerful, even when she was worried. She went to the ghetto in Kaunas, with a letter from Nachum, containing precise instructions on what they should do to escape and make their way to us and the Ramanauskases. How happy we were when the whole operation ended in success. Mama was our heroine.

Byłam dzieckiem, niezbyt wysoka, niezbyt ładna. Miałam około 11-12 lat, kiedy zaczęło się najgorsze. To było bardzo gorące lato. Niemcy rozstrzelali w lasach Żydów. Najpierw zabierali mężczyzn, potem kobiety i dzieci. Raseiniai to mała miejscowość, w której żyło około 2000 Żydów. My mieszkaliśmy tuż obok.

Ukrywanie Żydów to była przede wszystkim czysta logistyka. Każdy ruch, każdą sekundę trzeba było mieć dopiętą na ostatni guzik. I zawsze trzeba było uważać na to co się mówi, do kogo, o czym. Z sąsiadami najlepiej było nie rozmawiać za dużo. Głównie dzieci trzeba było pilnować, żeby nie palnęły czegoś niepotrzebnego.

To wszystko razem było bardzo trudne. Jeśli ktoś ukrywał tylko jedną osobę, to oczywiście było mu na pewno łatwiej. Ale u nas dość szybko zrobiło się tłocznie. Początkowo pojawił się u nas Nachum uratowany z masakry w Raseiniai. Oprócz nas jemu pomagały też dwie inne rodziny: Gyls i Ramanauskases. On miał kontakty z Żydami ukrywającymi się w lasach oraz z tymi, którzy byli jeszcze w gettach. Przekonywał okolicznych gospodarzy, żeby przyjęli do siebie Żydów. Nachum był życzliwym dobrym człowiekiem, lubiany przez wielu. My znaliśmy go jeszcze sprzed wojny. Zawsze uśmiechnięty, przystojny mężczyzna. Zaraz po wojnie ożenił się z Sonią, która też się ukrywała. Sonia uciekła z getta w Kownie. Ona była głównie chyba u Ramanauskases. Tam Nachum znalazł dla niej miejsce. U nas w tym czasie byli inni uciekinierzy z getta kowieńskiego. Dobrze pamiętam Szmerla i Szimszona, dwóch braci, którzy byli u nas ze swoimi synami Aronem i Berlem. Co to były za rozrabiaki! Żywe srebro. Potem Nachum

przyprowadził do nas jeszcze Fejwela, który był szwagrem Szmerla i Szimszona. Jakoś później, chyba w 1943 albo na początku 1944 roku doszły kolejne osoby: Chana i Sara Vinkówna z mamą, Shalom i Dina, potem jeszcze Hanoch. Mina Vink, mama tych dwóch siostr, została zamordowana w ostatnich dniach wojny. To było wielkie nieszczęście. Niemcy już się cofali, żyliśmy nadzieją na wyzwolenie i trochę straciśmy czujność. Tak się zdarzyło, że Mina wyszła z domu, a niemieccy żołnierze byli akurat we wsi. Zabili ją od razu. Strzelili do niej na drodze. Musieli wiedzieć, że była Żydówką. Może ktoś im to odpowiedział? Nie wiem, nie umiem powiedzieć. Wtedy wszędzie było tyle zła, życie ludzkie dla wielu osób nie było nic warte. Na tym tle nasza mama, Anele, był aniołem. Nasz tata nie żył, zginął w gorzelni w wypadku. Była nas trójka w domu: Stasys, ja i Helena. W czasie wojny wszyscy już byliśmy dorośli, pracowaliśmy, pomagaliśmy mamie, jak umieliśmy. Byliśmy dość ubodzy, jak zresztą większość naszych sąsiadów. Mimo to, mama pozwoliła, żeby zamieszkało z nami prawie 10 nowych osób. Ona nie wyobrażała sobie, że mogłaby im odmówić pomocy. Któregoś razu mama rozmawiała z Nachumem, który przyszedł do nas w nocy od Ramanauskases i obiecała mu, że wyprowadzi z getta część jego powinowatych. I ona to zrobiła! Drobną kobietą, w chustce na głowie; taka szara myszka. Tylko twarz miała świetlistą, zawsze pogodną, nawet, kiedy była zatroskana. Poszła do Kowna, do getta, z listem od Nachuma, w którym były dokładne instrukcje, co i jak mają zrobić, żeby dostać się do nas i do Ramanauskases. Jak myśmy się cieszyli, kiedy cała ta akcja zakończyła się sukcesem. Mama była naszą bohaterką.

Place of rescue of Jews:
Raseiniai, Lithuania

DURING THE NAZI OCCUPATION, ON JUNE 30, 1941, THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO FOR THE JEWISH INHABITANTS OF RASEINIAI. THERE WERE ABOUT 2,000 PEOPLE THERE. ON AUGUST 27, 1941, THE GERMANS LIQUIDATED THE GHETTO AND THE JEWS WERE TAKEN TO THE BILIUNU DVARAS MONASTERY AND THEN MURDERED. THANKS TO ANELĖ TARAPIENĖ AND HER CHILDREN, STASIUKAS, ELENA AND JANINA, THE LIVES OF MORE THAN 12 PEOPLE WERE SAVED. THEY WERE NACHUM ZOLIN, SZMERL SHIMSHON, AARON AND BERL MILNER, FEJWEL KAGAN, SZALOM AND DINA FAKTOROWSKI, HANOCH GLIKMAN AND CHANA VINK AND HER SISTER SARA. THE MOTHER OF THE SISTERS, MINA VINK, WAS MURDERED IN THE LAST DAYS OF THE GERMAN OCCUPATION.

ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK

BORN ON JUNI 13 1941, IN POLAND (TODAY UKRAINE), LIVES IN POLAND

I believe we were saved by Saint Anthony, meaning the image of St Anthony. I still have it at home. There was a time when even Abram prayed to him. People lived in such stress at that time that they looked for comfort wherever they could. And there was something to be afraid of. About 12 people lived with us permanently on our small farm. We didn't have much space, some people were with us in the house, and some in the shed. Dad organized a nice place there, or at least relatively nice, according to the conditions.

Apart from fear, the main problem was the lack of space. It caused various emotions, not always positive. We had to deal with quarrels and bad moods. Mom believed that there was nothing better to end an argument than fresh air. The only problem was that the Jews hiding with us were not allowed to go outside, neither from the house nor from their hiding place in the shed. Fortunately, my parents were very resourceful and inventive. Once a week, there was a big laundry in our yard—usually bed linen and table linen. These were always large sheets of material, white duvet covers, tablecloths, and pillowcases. In the past, pillows were much bigger than they are today, so the pillow cases were also bigger. Dad put up washing lines all over the yard, but in such a way that they were like a spider's web. Those large sheets hanging down to the ground were like a labyrinth, concealing everything. That way, these poor people could come out of hiding.

I was a tiny toddler. I was born a few months before Róża and Herman came to us, followed by the rest of the people who stayed with us for a few years and we were like family. I was their favorite, the only little child in the house. At first, we had four-year-old Dawid with us, but my mother arranged a place for him and his mother Helena in

a convent. The nuns ran an orphanage, so they accepted the boy into a group of orphans and hid Helena too. It was the only solution for all of us to survive. Dawid cried a lot. He was lively and energetic, and that could bring us trouble. He simply couldn't sit still. However, Helena didn't want to leave him alone in the orphanage, so they separated from Mosze, her husband, who stayed with us until the very end of the war. Actually, everyone except Helena and Dawid stayed with us for a few years.

I was barely two years old when I was disciplined by my mother. I wasn't allowed to go into the shed or be in the yard when the people in hiding went out "for a walk" in the laundry. Everyone was afraid that I would say something stupid in front of the neighbors. Because of these restrictions, I started to be afraid too. Above all, I was afraid of people. Not those hiding with us, but of neighbors, policemen, soldiers, and partisans. Back then, someone always came "for a visit," of course unannounced, so we had to always be vigilant. We were most afraid of Germans and Ukrainians, especially the Ukrainian police. They would raid some houses, sometimes because someone had informed on their neighbors, and sometimes because they needed something to eat, money, or vodka.

We knew that our father would defend the Jews who lived with us until the very end. If anyone had discovered that the Jews were with us, we would have all been killed. My parents loved them all like family, and they felt the same way in return. Right after the war, we left Ukraine for Lower Silesia, where Abram found us all through correspondence from Australia. He called my father, his father, until the end of his life.

Moim zdaniem uratował nas święty Antoni. To znaczy ten obrazek świętego. Mam go do dzisiaj w domu. Był taki moment, że nawet Abram się do niego modlił. W takim stresie żyli wtedy ludzie, że szukali otuchy, gdzie się dało. A było czego się bać. W naszym niedużym gospodarstwie zamieszkało z nami na stałe około 12 osób. Nie mieliśmy za dużo miejsca, niektóre osoby były z nami w domu, niektóre w szopie. Tata zorganizował tam miłe miejsce, oczywiście relatywnie do warunków.

Oprócz strachu głównym problemem była ciasnota. To wywoływało różne emocje, nie zawsze pozytywne. Musieliśmy radzić sobie z kłótniami, złymi humorami, niedobrymi nastrojami. Mama uważała, że nie ma nic lepszego na zażegnanie sprzeczki od świeżego powietrza. Problem polegał tylko na tym, że ukrywający się u nas Żydzi nie mogli wychodzić na zewnątrz, ani z domu, ani ze swojej kryjówki w szopie. Na szczęście moi rodzice byli bardzo zaradni i pomysłowi. Na naszym podwórku raz w tygodniu robiło się wielkie pranie; zazwyczaj pościel i bieliznę stołową. To były zawsze wielkie płachty materiałów, białe poszewki na pierzyny, obrusy, poszewki na poduszki. Dawniej poduszki były dużo większe niż są dzisiaj, więc i poszewki były większe. Tata pozakładał na całym podwórku sznurki na pranie, ale w taki sposób, że one były jak pajęczyna. Dzięki czemu rozwieszone pranie, te wielkie płachty zwisające aż do ziemi, były niczym labirynt i wszystko zasłaniały. Wtedy te biedaki mogły wyjść z ukrycia.

Ja byłem malutkim brzdącem. Urodziłam się na kilka miesięcy przed przyjściem do nas Róży z Hermanem, a potem reszty ludzi. Oni byli u nas kilka lat i traktowaliśmy siebie na wzajem jak rodzinę. Ja byłem pupilkiem ich wszystkich, jedyne takie małe dziecko w domu. Początkowo był z nami jeszcze czteroletni Dawidek, ale moja mama

zoragnizowała dla niego i jego matki Heleny miejsce w klasztorze. Tam siostry prowadziły dom dziecka, więc przyjęły chłopca do grupy sierot, a Helenę ukryły za murami klasztoru. To było jedyne rozwiązanie, żebyśmy mogli wszyscy przeżyć. Dawidek dużo płakał, był żywy i energiczny, a to mogło spowodować na nas nieszczęście. On po prostu nie mógł usiedzieć na miejscu. Helena nie chciała jednak oddać go samego do sierocińca, więc rozdzielili się z Mosze, jej mężem, który został u nas do samego końca wojny. Właściwie to wszyscy prócz Heleny i Dawida zostali u nas na kilka lat.

Ja miałam niespełna dwa latka, kiedy byłam musztrowana przez moją mamę. Nie wolno mi było wchodzić do szopy ani być na podwórku, kiedy ukrywający się wychodzili „na spacer” pomiędzy praniem. Wszyscy się bali, że palnę coś głupiego przy sąsiadach. Przez te zakazy, ja też zaczęłam się bać. Przede wszystkim bałam się ludzi, ale nie tych ukrywających się u nas, tylko sąsiadów, policjantów, żołnierzy, partyzantów. W tych czasach zawsze ktoś przychodził „z wizytą”, oczywiście bez zapowiedzi, więc trzeba było być zawsze czujnym. Najbardziej baliśmy się Niemców i Ukraińców, policji Ukraińskiej. Oni robili obławę na niektóre domy, czasem dlatego, że ktoś doniósł na sąsiadów, a czasem dlatego, że potrzebowali czegoś do jedzenia, pieniędzy albo wódki.

Myśmy wiedzieli, że nasz tata broniłby Żydów, którzy u nas mieszkali do samego końca. Gdyby się wydało, że są u nas, zabito by nas wszystkich. Moi rodzice pokochali ich wszystkich, jak własną rodzinę, a oni odwzajemnili się tym samym uczuciem. Zaraz po wojnie wyjechaliśmy z Ukrainy na Dolny Śląsk, gdzie korespondencyjnie znalazł nas Abram, który szukał nas aż z Australii. Do końca życia nazywał mojego tatę swoim ojcem.

ANTONINA CZERWIEŃ-DWOJAK

THE CZERWIEŃ FAMILY HID 12 JEWS ON THEIR FARM BETWEEN 1941 AND 1944. THE JEWISH COMMUNITY IN RAWA RUSKA NUMBERED 7,400 PEOPLE. ALMOST ALL OF THEM WERE MURDERED IN BELZEC AND DURING THE MASSACRE CARRIED OUT BY THE GERMANS IN THE GHETTO IN DECEMBER 1942.

Place of rescue of Jews:
Rawa Ruska, Lviv, Poland
(today Ukraine)

ANDRZEJ SITKOWSKI

BORN ON NOVEMBER 09, 1928 IN POLAND,
PASSED AWAY IN JANUARY 2025, IN GERMANY

One aspect of living in hiding is the interruption of one's biography. Normally, we go to work, school, university, meet friends, engage in sports, tend to a garden, or visit museums, theaters, and libraries. We simply live. Jews who had to hide during WWII did not have such opportunities. In fact, they had no chance for any of these activities. They had to interrupt their education, and even if they survived, they often had no chance to continue their education after liberation. Many were left alone in the world, without loved ones, means of subsistence, or a home. Their homes had been taken from them during the war, and they could not get them back. Often, they emigrated, quickly started looking for work, began new families and had to forget about their interrupted education.

That is why I am talking about the interrupted biographies of the survivors, about the years of their lives taken away from them, which they spent in oppression, humiliation, and unimaginable pain. There are accounts from those who survived concentration or extermination camps revealing a profound longing for a book, for the written word. Someone might argue that such a longing seems trivial in the face of the enormity of the suffering and death experienced by the Jews, but it was there—deeply ingrained as one of their yearnings for life.

I decided to keep little Hadassah, a five-year-old girl whose mother had managed to hide elsewhere with false documents. I read books to her. Not just children's books; I read her everything that was in the house. She was a beautiful, very intelligent girl, with dark hair and black eyes—I liked her very much. We've stayed in touch all these years. She became a history professor, she's so smart, and I'm glad I taught her first letters!

I often reflect on those old times when I shared my meager food rations with Hadassah and taught her to read and write. We also had to convince our neighbors of the fabricated story that little five-year-old Hadassah was not a Jew but a Christian-Polish girl whose mother had been taken to Germany as a forced laborer. And we succeeded! Perhaps some suspected something, but they left us alone.

Our home wasn't wealthy; my father died early, so we lived quite modestly. However, we never questioned the fact that we had to help others. When my mother told me that we would have to hide Jews in our home, my response was immediate and positive. In my opinion, it is such a fundamental human instinct to save someone's life. If necessary, I would do it again today. And again, and again.

Jednym z aspektów ukrywania się, jest przerwanie biografii. W normalnych warunkach chodzimy do pracy albo do szkoły, na uniwersytet, spotykamy przyjaciół, uprawiamy sport lub ogródek, odwiedzamy muzea, teatry, biblioteki. Po prostu żyjemy. Żydzi, którzy musieli się ukrywać podczas IIWW, nie mieli takich możliwości. Właściwie to nie mieli szansy na jakąkolwiek z tych aktywności. Musieli przerwać edukację i, jeśli przeżyli, nie zawsze mieli możliwość kontynuacji nauki po wyzwoleniu. Często pozostali na świecie sami, bez najbliższych, bez środków do życia oraz bez domu. Domy Żydów zostały im odebrane w czasie wojny i nie mogli ich odzyskać. Często emigrowali, zaczęli szybko szukać pracy, zakładali nowe rodziny i o nauce musieli zapomnieć.

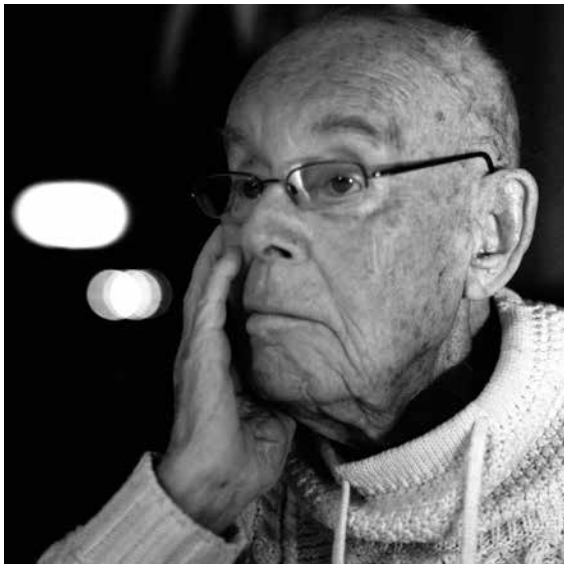
Dlatego mówię o przerwanych biografiach Ocalonych, o zabranych im latach życia, które spędzili w uciemczeniu, poniżeniu i niewyobrażalnym bólu. Znane są relacje osób, które przeżyły obozy koncentracyjne lub zagłady, że w którymś momencie pojawiała się tęsknota za książką, za słowem pisany. Może ktoś zrobić zarzut, że taka tęsknota jest czymś banalnym wobec ogromu nieszczęść i śmierci Żydów, ale ona była, tkwiła głęboko jako jedna z tęsknot za życiem.

Ja postanowiłem zająć czymś małą Hadassah, pięcioletnią dziewczynkę, której matkę z fałszywymi dokumentami udało się ukryć gdzie

indziej, i czytałem jej książki. Nie tylko takie dla dzieci; czytałem jej wszystko, co było w domu. Była piękną dziewczynką, bardzo inteligentną, o ciemnych włosach i czarnych oczach - bardzo ją polubiłem. Kontakt utrzymujemy cały czas, tyle lat już minęło. Ona została profesorem historii, jest taka mądra, a ja się cieszę, że nauczyłem ją pierwszych liter!

Często wracam wspomnieniami do tych dawnych czasów, kiedy dzieliłem się z Hadassah skromnymi racjami żywnościowymi i uczyłem ją czytać i pisać. Musieliśmy również sprawić, żeby nasi sąsiedzi uwierzyli w sfabrykowaną historię, w której mała pięcioletnia Hadassah nie była Żydówką, ale chrześcijańsko-polską dziewczynką, której matka została wywieziona do Niemiec jako robotnica przymusowa. I to się udało! Może niektórzy coś podejrzewali, ale dali nam spokój.

Nasz dom nie był bogaty, tata zmarł wcześniej, żyliśmy więc dość skromnie. Jednak nigdy nie poddawaliśmy w wątpliwość, że musimy pomagać innym. Kiedy mama powiedziała mi, że będziemy musieli ukrywać u nas Żydów, moja pozytywna odpowiedź była natychmiastowa. Moim zdaniem to jest taki ludzki odruch, żeby komuś uratować życie. Gdyby trzeba było, zrobiłbym to dzisiaj znowu. I znowu, i znowu.

ANDRZEJ SITKOWSKI

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

ANDRZEJ AND HIS MOTHER HELENA RESCUED MEMBERS OF THE KOSAK FAMILY: THE SISTERS DOBRA JENTE AND HADASSAH, AND THEIR MOTHER BRONISŁAWA. DAWID KOSAK, THE FATHER, WAS MURDERED DURING THE SHOAH. DOBRA JENTE'S SONS ARE TODAY'S SENIOR LEADERS OF THE LABOR PARTY IN GREAT BRITAIN, DAVID AND ED MILIBAND. HADASSAH BECAME A PROFESSOR OF HISTORY IN NEW YORK.

DR. MÁRIA IVÁNNÉ
FARKAS ABONYI

BORN ON JANUARY 8, 1925 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

My sister's name was Zsuzsa and my best friend from high school was also named Zsuzsa. It means "lily" in Hebrew, but I didn't know that at the time. I was 19, and what happened then was hell for Jews in Hungary. Before that, I didn't pay attention to who was who or where they came from. Many families were real mixtures of nationalities—this was part of our heritage from the Austro-Hungarian Empire. Cisleithania alone, the Austrian part, included almost twenty countries: Moravia, Bohemia, Dalmatia, Galicia, Tyrol, and others. In the Czech Republic, about 20% of the population was Hungarian, so only every fifth resident. And among those, even every fifth was well mixed. Just before the war, the number of Jews in Budapest was also over 20%. So no matter what, there weren't many "pure" Hungarians. That's why we were taught not to be surprised by the different family practices of our friends—each either had a grandmother from Chernowitz and a grandfather from Vienna, or a mother from Debrecen and a father from Sarajevo. That's why the anti-Semitic laws introduced by Miklós Horthy, who had once been an aide to Emperor Franz Joseph, came as a great shock to my family. Fortunately, at least he opposed the murder of Jews and never contributed to this massacre.

Unfortunately, March 19th arrived and that memorable date in 1944 that will haunt me until my death. Zsuzsa's father, Dr. Ernő Jakab, was a well-known and respected doctor in Budapest. After the Germans entered Hungary, he was sent to Pócsmegyer, where Jewish doctors were gathered, in just one day. My father was a high-ranking official at the Tax Office, a very lucrative and important position in those days. Every few days, dressed in his impeccable uniform, he would make "official" visits to Pócsmegyer, smuggling food for Ernő and the other doctors. At the same time, my sister and I were busy helping Mrs. Jakab and Zsuzsanna, as they had to move to the "Jewish house" from which

they were not allowed to leave. After consulting with our mother, my sister gave Zsuzsanna her school ID so she could go out and take care of the various things she needed. However, one of us was always with her, because we were terrified that something might happen—that someone might recognize her or report her. Meanwhile, we managed to obtain special "safe-conduct letters" from the Swiss embassy for the entire Jakab family, for a moment, we allowed ourselves to hope that they would be saved. Unfortunately, in early November, Nyilas (the Pfeilkreuzler or Arrow Cross Party) attacked the building where the Jews were living and sent them on a "death march" towards Germany. It was exactly on that day that Ernő had finally been taken out of Pócsmegyer and brought to his family. How we cried when they took him and Zsuzsanna away—we were convinced that we were losing them forever. We managed to smuggle Mrs. Jakab out and hide her in our house. It was devastating for us, after so many months of trying and hoping. In addition, there were three other people hiding with us: Béla, Eta and Jenőné. There was always something to do, something to take care of, and we were constantly on the move. Looking back, I think this constant rush was a blessing because we didn't have to think about the danger, there was simply no time for that.

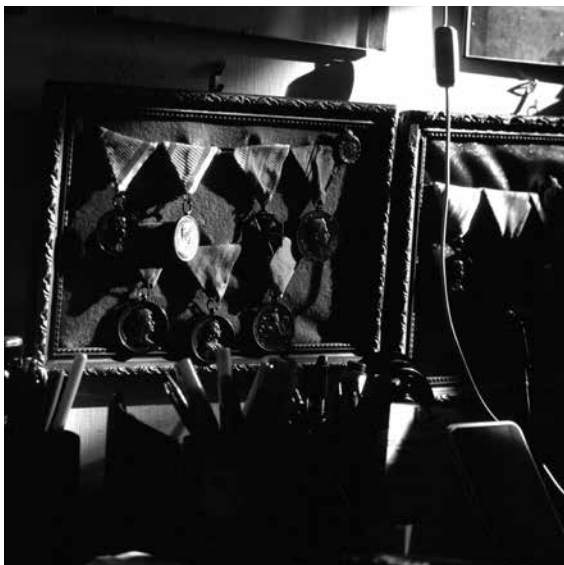
When we had almost given up hope of ever seeing Ernő and Zsuzsanna again, exactly 10 days after the Nyilas attack, they appeared at our door. They had managed to escape because Mr. Jakab, being a doctor, had been ordered to stay in a village along the way where an epidemic had broken out. Of course, they immediately seized the opportunity and returned to Budapest, coming straight to us. We cried again, but this time with happiness. We all lived together until January 1945: the four of us, the Jakabs, Béla Mólnar, Eta Obst, and Jenőné Schlésinger. It was cramped, uncomfortable, and we were all afraid for our lives—but in the end, we made it. I wasn't proud of it, I was just happy.

Moja siostra miała na imię Zsuzsa i moja najlepsza przyjaciółka z liceum miała na imię Zsuzsa. To po hebrajsku oznacza lilię, ale tego wtedy nie wiedziałam. Miałam 19 lat, kiedy zaczęło się na Węgrzech piekło dla Żydów. Wcześniej nie zwracałam uwagi na to, kto kim jest albo skąd pochodzi. Wiele rodzin to były prawdziwe mieszanki narodowościowe – to było nasze dziedzictwo po czasach cesarstwa austro-węgierskiego. Tylko do samej Przedlitawii, czyli części austriackiej należało prawie dwadzieścia krajów: Morawy, Czechy, Dalmacja, Galicja, Tyrol itd. W całym CK żyło jakieś 20% Węgrów, a więc tylko co piąty mieszkaniec. A i tak, nawet ten co piąty, był dobrze wymieszany. Do tego, zaraz przed wojną, liczba Żydów w Budapeszcie wynosiła też ponad 20%. Więc jakby nie liczyć, Węgrów-Węgrów było niezbyt wielu. Dlatego nauczani byliśmy nie dziwić się różnym domowym praktykom naszych przyjaciół, bo każdy z nich albo miał babcię z Czernowic a dziadka z Wiednia, albo mamę z Debreczyna a tatę z Sarajewa. Stąd wielkim szokiem były dla mojej rodziny antysemickie ustawy wprowadzone przez Mikłosa Horthy, który sam był wcześniej adiutantem cesarza Franciszka Józefa. Na szczęście przynajmniej sprzeciwiał się mordowaniu Żydów i nigdy nie przyłożył ręki do tej masakry.

Niestety nadszedł jednak 19 marca, ta pamiętna data z 1944 roku, która będzie prześladowała mnie do śmierci. Ojciec Zsuzsy, Dr. Ernő Jakab, był bardzo dobrym i znanym lekarzem w Budapeszcie, a po wkroczeniu Niemców na Węgry w ciągu jednego dnia został wysłany do Pócsmegyer, gdzie było specjalne miejsce, w którym zgromadzono żydowskich lekarzy. Mój tata należał do wysokiej rangi urzędników, pracował w Urzędzie Podatkowym, co w tamtych czasach było bardzo intratną i ważną pozycją. Co parę dni, w swoim nienagannym mundurze, wybierał się na „oficjalne” wizytacje do Pócsmegyer i przemycał w ten sposób jedzenie dla Ernő i innych lekarzy. Ja i moja siostra byłyśmy w tym czasie zajęte pomaganiem pani Jakab i Zsuzsannie, ponieważ

one musiały przenieść się do „domu żydowskiego”, którego nie mogły opuszczać. Po naradzie z naszą mamą, moja siostra oddała Zsuzsannie swoją legitymację szkolną, dzięki czemu ona mogła wychodzić na zewnątrz i załatwiać różne potrzebne sprawy. Jednak zawsze któraś z nas przy niej była, ponieważ strasznie się bałyśmy, że coś się jej stanie, ktoś ją rozpozna albo doniesie. W międzyczasie udało nam się załatwić specjalne „listy żelazne” z ambasady szwajcarskiej dla całej rodziny Jakabów i znowu mieć nadzieję, że uda się ich uratować. Niestety na początku listopada Nyilasok (Pfeilkreuzler) zaatakowali cały budynek, w którym mieszkali Żydzi i wysłali ich na „marsz śmierci” w stronę Niemiec. To było dokładnie tego dnia, kiedy udało się wyciągnąć Ernő z Pócsmegyer i przywieźć do jego rodziny. Jak bardzo płakaliśmy, kiedy zabierano go wraz z Zsuzsanną. Byliśmy przekonani, że tracimy ich na zawsze. Panią Jakab udało nam się przeszmuglować i ukryć w naszym domu. Tak bardzo było nam ciężko, po tylu miesiącach starań i nadziei. Do tego u nas ukrywały się jeszcze trzy inne osoby: Béla, Eta i Jenőné. Mieliśmy cały czas coś do zrobienia, coś do załatwienia, byliśmy w ciągłym ruchu. Z dzisiejszej perspektywy uważam, że ten ciągły pośpiech był błogosławieństwem, ponieważ nie musieliśmy myśleć o niebezpieczeństwie, po prostu nie było na to czasu.

Kiedy już prawie traciliśmy nadzieję, że kiedykolwiek zobaczymy Ernő i Zsuzsannę, dokładnie 10 dni po ataku Nyilasok, tych dwoje stanęło przed naszymi drzwiami. Udało się im uciec dzięki temu, że pan Jakab był lekarzem i nakazano mu zostać w jednej wsi po drodze, gdzie wybuchła jakaś epidemia. Oczywiście natychmiast skorzystali z okazji i wrócili do Budapesztu, prosto do nas. Znowu płakaliśmy, ale tym razem ze szczęścia. Wszyscy razem mieszkaliśmy do stycznia 1945: nasza czwórka, Jakabowie, Béla Mólnar, Eta Obst i Jenőné Schlésinger. Było ciasno, niewygodnie, wszyscy się baliśmy o życie, ale ostatecznie udało się. Nie byłam z tego powodu dumna, byłam po prostu szczęśliwa.

DR. MÁRIA IVÁNNÉ FARKAS ABONYI

THE FARKAS FAMILY SAVED SIX PEOPLE FROM DEATH:
JAKAB ERNŐ, JAKAB ERZSÉBET ERNŐNÉ, KAPUS
ZSUZSANNA GYULÁNÉ, MOLNÁR BÉLA, MÜLLER ÉTA
DEZSÖNÉ, SCHLÉSINGER JENŐNÉ.

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary.

JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA

BORN ON JANUAR 06, 1922 IN POLAND, LIVES IN POLAND

We lived in a villa in the Żoliborz district in Warsaw. The area was predominantly inhabited by the intelligentsia. Almost all the families here had already lost someone close, as both the Russians in the east and the Germans in the General Government were targeting the Polish intelligentsia from the very beginning of the war. Almost every neighbor was involved in some form of covert, anti-occupation, or aid activities. Every house had its own secret; everyone was hiding someone or something. My father, a Polish officer, was murdered by the Russians after they entered Poland in September. His death left my mother, Leonia, and us two teenagers, Wanda and me, alone. By the time little Henryk came into our lives, the war was already well and truly underway.

In the spring of 1942, our housekeeper brought us the Teicher couple—Sara and Adolf, along with their seven-year-old son Henryk. They arrived exhausted and without hope. They had fear in their eyes. They were made of fear. For months, they had been forced to change hiding places due to informers and German raids. My mother welcomed them warmly, and we instantly fell in love with Henryk. We managed to secure new documents for him under the name Piotr Chrzanowski, and from then on, he became Piotr to us for the rest of his life.

Adding three new people to the house meant much extra work. We had to get more food, which was very difficult because everything was rationed. There were food coupons, and the prices on the black market were sky-high. On top of that, we were members of the Home Army, with constant comings and goings in our house. A British courier lived with us illegally. We were also hiding weapons. The Warsaw informers were aggressively searching for hidden Jews, so the house was constantly buzzing with activity.

At the end of May, the Teichers had to change their hiding place. Hiding adults without a child increased the chance of success. Unfortunately, the operation did not succeed. Sara and Adolf were murdered somewhere in Praga. Little Piotr was left an orphan. He had to stay home all the time, usually in our mother's bedroom, on her bed, so that no one could see him through the window. In the evenings, the three of us would sit on the balcony close together, and Piotr would squeeze in between us unnoticed to breathe a little fresh air. He never asked about his parents or spoke of his family. The only memento he had of his mother was her silver thimble with an amethyst, which he always carried with him.

A bit of happiness in this misfortune came when Irenka Palenker, a Jewish woman and the wife of a Polish officer, escaped from the burning Warsaw ghetto. We took her into our home. For a brief period, she became an “aunt” to Piotr. Both had lost everything and lived in constant hiding, existing somewhere between life and death. Irena's sister, Jadwiga Pozner, had been murdered in Treblinka together with Janusz Korczak and his orphans.

In October 1944, following the defeat of the Warsaw Uprising, the Germans ordered everyone to leave their homes, which meant that the Jews hiding in them had to go as well. Irenka had a “good appearance” and documents in the name of Teodozja Guza, but our little Piotr looked like a caricature of a Jew from German propaganda. It would be impossible for him to pass unnoticed through the line of German soldiers. Thinking quickly, our mother cut the sheet into long strips and, using them as bandages, wrapped the boy's entire head and face. Then she smeared the wrappings with some red grease that looked like blood. Disguised as “our cousin”—a child with burns from a shell explosion, we made it through the German checkpoints, reached Pruszków, and eventually found our way near Kraków, where we all waited for liberation.

Mieszkałyśmy w willi na Żoliborzu, w inteligenckiej dzielnicy, gdzie niemal wszystkie rodziny zdążyły już stracić kogoś bliskiego, ponieważ Rosjanie na wschodzie, a Niemcy w Generalnej Guberni prowadzili od samego początku wojny akcje mordowania polskiej inteligencji. Prawie każdy sąsiad i sąsiadka zaangażowani byli w działania konspiracyjne, antyokupacyjne, pomocowe itd. Każdy dom skrywał jakąś tajemnicę, każdy kogoś lub coś ukrywał. Ojca jako polskiego oficera, Rosjanie zamordowali po wkroczeniu do Polski we wrześniu. Zostałyśmy same, mama Leonia i dwie nastolatki: Wanda i ja. Kiedy pojawił się w naszym życiu mąż Henryk wojna trwała już na dobre.

Wiosną 1942 roku nasza gospoia przyprowadziła do nas małżeństwo Teicherów, Sarę i Adolfa, z ich siedmioletnim synem Heniem. Byli wyczerpani i pozbawieni nadziei. W oczach mieli strach. Cali byli zbudowani ze strachu. Od miesięcy musieli zmieniać kryjówki ze względu na szmalcowników i niemieckie rewizje. Mama przyjęła ich bardzo serdecznie, a w Henryczku zakochałyśmy się wszystkie od pierwszego wejrzenia. Udało nam się załatwić mu dokumenty na nazwisko Piotr Chrzanowski i tak został już naszym Piotrusiem do końca życia.

Trzy nowe osoby w domu oznaczały dużo dodatkowej pracy, trzeba było wystarać się o więcej jedzenia, co było bardzo trudne, ponieważ wszystko było racjonowane, były kartki na produkty spożywcze, a na czarnym rynku ceny były niebotyczne. Do tego my uczestniczyłyśmy w konspiracji jako członkinie AK, w naszym domu był ciągły ruch, mieszkał u nas nielegalnie brytyjski kurier, przechowywałyśmy skrzynie z bronią. Szmalcownicy warszawscy bardzo aktywnie poszukiwali ukrywających się Żydów. Naprawdę działało się bardzo wiele.

Pod koniec maja Teicherowie musieli zmienić kryjówkę. Ukrywanie się dorosłych bez dziecka dawało więcej nadziei na sukces akcji. Niestety, w tym przypadku tak się nie stało. Sara i Adolf zostali zamordowani

gdzieś na Pradze. Piotruś został sierotą. Musiał cały czas przebywać w domu, zazwyczaj w sypialni naszej mamy, na jej łóżku, żeby nikt nie zobaczył go przez okno. Wieczorami siadałyśmy we trzy na balkonie, blisko siebie, a Piotr wciskał się między nas niezauważony, żeby choć trochę mógł pooddychać świeżym powietrzem. Nigdy nie pytał o swoich rodziców i nic nie mówił o swojej rodzinie. Jedyną pamiątką, która mu została po mamie był jej srebrny naparstek z ametystem. Miał go zawsze przy sobie.

Trochę szczęścia w tym nieszczęściu przyniosła nam Irenka Palenker, Żydówka, żona polskiego oficera, której udało się wydostać z płonącego warszawskiego getta. Przyjęłyśmy ją pod swój dach, a ona na chwilę stała się „ciocią” dla Piotrusia. Obydwoje utracili wszystko, musieli żyć w ukryciu, chować się przed ludźmi, egzystować gdzieś pomiędzy życiem a śmiercią. Siostra Ireny, Jadwiga Pozner, zamordowana została w Treblince razem z Korczakiem i ich sierotami.

W październiku 1944, po klęsce Powstania Warszawskiego, Niemcy nakazali wszystkim opuścić domy, a to oznaczało, że również ukrywający się w nich Żydzi musieli wyjść. Irenka miała „dobry wygląd”, dokumenty na nazwisko Teodozja Guza, ale nasz Piotruś... wyglądał jak karykatura Żyda z niemieckiej prasy. Nie byłoby szansy, żeby przeprowadzić go niezauważenie wśród szpaleru roztawionych niemieckich żołnierzy. Po krótkim namyśle, nasza mama pocięła prześcieradło na długie pasy i używając ich jako bandaży, owinęła całą głowę i twarz chłopca. Potem posmarowała to jeszcze jakąś czerwoną mazią, która wyglądała jak krew. I z takim to oto przebierańcem, jako naszym małym kuzynem, który miał mieć poparzoną od wybuchu pocisku twarz, przebrnęłyśmy przez niemieckie kontrole, dotarłyśmy do Pruszkowa, dalej pod Kraków, gdzie doczekaliśmy wszyscy wyzwolenia (małżeństwo Helpert z dwoma synami wrócili z Rosji i zabrali Henryka jako powinowatego. W 1950 roku wszyscy wyjechali do Izraela).

JANINA GUTOWSKA-ROŻECKA

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

LEONIA GUTOWSKA AND HER TWO DAUGHTERS, JANINA AND WANDA, PROVIDED HELP AND SHELTER TO JEWS THROUGHOUT THE OCCUPATION. ALL THREE WERE MEMBERS OF THE UNDERGROUND ARMY AND WERE INVOLVED IN CONSPIRATORIAL ACTIVITIES AGAINST THE GERMANS. THEY SAVED HENRYK TEICHER AND IRENE PALENKER FROM DEATH. UNFORTUNATELY, AS A RESULT OF A TIP-OFF, HENRYK'S PARENTS, SARA AND ADOLF TEICHER, WERE MURDERED WHILE SEARCHING FOR A NEW HIDING PLACE IN WARSAW'S PRAGA DISTRICT.

LYDIA SAVCHUK

BORN ON JANUARY 30, 1925 IN USSR (TODAY UKRAINE),
DUE TO THE WAR IN UKRAINE, SHE LIVES IN EXILE IN SWITZERLAND

If my husband had been born, for example, in the USA, he would likely have become a world-famous painter. His talent was extraordinary. He had a wonderful sense of color and light. He was also an excellent draftsman. He constantly sketched in his notebook. Our son still has his sketches from the POW camp, drawn on scraps of paper he managed to obtain. Today, these sketches have artistic value and serve as a testament to the things that happened. The terrible events that took place in Vinnitsa.

In 1941, the Germans occupied our city, and we witnessed horrors on a scale we had never imagined. Above all, cruelty reigned supreme, which is hard to imagine, let alone experience. Early in the occupation, the Germans created a ghetto where, among other people, our friends were imprisoned. They also set up additional labor camps and a stalag, a camp for Soviet POWs (soldiers).

Ivan Petrov ended up in this Stalag as an ordinary infantryman. The conditions were terrible. Soldiers were dying of hunger and exhaustion or were being murdered.

Ivan managed to escape and eventually ended up with us. Initially, he wandered through parks and forests, sleeping wherever he could because he didn't know anyone in our city. At that time, my brother, Valentin, was at war, and we had lost all contact with him, even fearing that he might be dead. When Ivan showed up at our door, my parents took him in immediately. I believe they did it for Valentin's sake, hoping he might also meet people who could help him if necessary. Ivan was emaciated and staggering on his feet. His request for help was an act of desperation.

My father prepared a place for him in the attic, where we bathed and fed him, and he slowly recovered. During this time, we also tried to assist our friends locked up in the ghetto. We smuggled them food,

and other small items that could be useful. Unfortunately, in April 1942, we faced the terrible massacre—small Jewish children were being murdered on the outskirts of the city. They were forcibly taken from their mothers and killed, one by one, and buried in mass graves, ranging from infants a few months old to toddlers. These little ones were shot simply because they were Jewish. We were deeply affected by this tragedy at home. Seeing our involvement, Ivan eventually opened up to us, revealing that he was actually a Jew and his real name was Isaak Tartakovsky. At some point in the Stalag where he had been imprisoned, the Germans had begun to search for Jews among the prisoners out of pure malice because what other reason could they have? It was particularly difficult for men to conceal their Jewish identity due to circumcision, which the Germans exploited ruthlessly.

We began to treat Isaac as a family member, but he could only stay within our house. He was not allowed to go anywhere, not even into the yard. When our friends or occasionally the Ukrainian police visited us, he had to hide in the attic and stay locked up there for hours. We lived in constant fear of our neighbors. People's cruelty had reached its peak, and with the knowledge that Ivan was actually Isaac, the threat against us grew exponentially. Throughout this period, we supported each other. Our friends from the ghetto had died. We didn't know what was happening to Valentin and Isaac had no idea where his family was or if they were still alive. In March 1944, when liberation came, Isaac re-enlisted in the army and disappeared from our sight. I went on to study chemistry in Kyiv. In the spring of 1952, while standing in line at the post office, I was approached by a very handsome man. We looked into each other's eyes and, after two years, we were married. Isaak and I had found each other again. In a new life.

Gdyby mój mąż urodził się, na przykład, w Ameryce, zostałby prawdopodobnie światowej sławy malarzem. Jego talent był niezwykle, miał wspaniałe wyczucie koloru i światła. Był również świetnym rysownikiem. Szkicował w swoim kacie nieustannie. Nasz syn ma jego szkice z czasów obozu jenieckiego, na zdobytych nie wiadomo gdzie skrawkach papieru. Te szkice mają dzisiaj nie tylko wartość artystyczną, ale są też świadectwem tamtych wydarzeń. Okropnych wydarzeń z Winnicy.

Niemcy zajęli nasze miasto w 1941 roku. Zaczęły się wtedy dzieła rzeczy, których nigdy na taką skalę nie widzieliśmy. Przede wszystkim zaczęło królować okrucieństwo, które trudno sobie wyobrazić, a co dopiero je przeżyć. Zaraz na początku okupacji Niemcy utworzyli getto, gdzie między innymi zamknięto naszych przyjaciół. Stworzono dodatkowe obozy pracy i stalag, obóz dla radzieckich jeńców wojennych, czyli żołnierzy.

Iwan Pietrow trafił do tego stalagu jako zwykły żołnierz piechoty. Panujące tam warunki były okropne, żołnierze umierali z głodu, wycieńczenia lub byli mordowani.

Iwanowi udało się uciec i trafił do nas. Oczywiście najpierw błąkał się po parkach, lasach, spał, gdzie popadnie, ponieważ nikogo nie znał w naszym mieście. W tym czasie mój brat, Walentin, był na wojnie i nie mieliśmy z nim żadnego kontaktu. Myśleliśmy nawet, że nie żyje. Kiedy Iwan stanął w naszych drzwiach to moi rodzice natychmiast przyjęli go do siebie. Myślę, że zrobili to w imię Walentina, z nadzieją, że on też gdzieś spotka ludzi, którzy mu pomogą, jeśli będzie taka potrzeba. Iwan był wybiedzony, słał się na nogach i jego prośba o pomoc była aktem desperacji.

Mój ojciec przygotował mu miejsce na strychu, wykąпалиśmy go, odżywiliśmy i on powoli dochodził do siebie. My w tym czasie próbowaliśmy jakoś pomóc naszym przyjaciołom zamkniętym w getcie.

Szmyglowaliśmy im jedzenie, jakieś drobne rzeczy, które mogłyby im się przydać. Niestety nadszedł kwiecień 1942 roku, a wraz z nim ta okropna rzeź, morderstwa popełniane na malutkich żydowskich dzieciach na obrzeżach miasta. Odebrano je siłą matkom i zabijano, jedno po drugim. Leżą do dzisiaj w zbiorowym grobie, kilkumiesięczne i kilkuletnie dzieci. Do takich maleństw strzelano, tylko dlatego, że byli Żydami. Myśmy to okropnie przeżywali w domu i wtedy Iwan, widząc nasze zaangażowanie, otworzył się przed nami i przyznał, że sam też jest Żydem i nazywa się Izaak Tartakowskij. W stalagu, w którym był, od któregoś momentu Niemcy zaczęli wśród pojmanych szukać Żydów, z czystej podłości, bo jakież inny powód mogli mieć. Mężczyznom trudniej jest ukryć fakt, że są Żydami, z powodu obrzezania. I oni to wykorzystywali.

Zaczęliśmy traktować Izaaka jako członka rodziny, ale on mógł przebywać tylko w naszym domu. Nie wolno mu było nigdzie wychodzić, nawet na podwórko. Kiedy wpadali do nas znajomi, a czasem także policja ukraińska, musiał uciekać na strych i siedzieć tam w zamknięciu nawet kilka godzin. Potwornie baliśmy się sąsiadów. Okrucieństwo ludzi osiągnęło apogeum, a od czasu, kiedy wiedzieliśmy, że Iwan jest Izaakiem, zagrożenie również niebotycznie wzrosło. Przez cały ten czas dodawaliśmy sobie nawzajem otuchy: zginęli nasi przyjaciele z getta, nie wiedzieliśmy, co dzieje się z Walentinem, Izaak nie miał pojęcia, gdzie znajduje się jego rodzina i czy ktoś jeszcze żyje.

Wyzwolenie przyszło w marcu 1944 roku i Izaak znowu zaciągnął się do wojska. Zniknął nam z oczu. Ja zaczęłam studia chemiczne w Kijowie. Wiosna 1952 roku, stojąc w kolejce na pocztę, zostałam zaczepiona przez bardzo przystojnego mężczyznę. Spojrzeliśmy sobie prosto w oczy i po dwóch latach zostaliśmy małżeństwem, ja i Izaak, spotkani na nowo. W nowym życiu.

LYDIA SAVCHUK

Place of rescue of Jews:
Vinnitsa, Ukraine

IN SEPTEMBER 1941, THE EINSATZGRUPPEN MURDERED THE JEWISH POPULATION OF VINNYTSIA. IN THE TWO-DAY MASSACRE, 28,000 PEOPLE DIED. NADEZHDA AND STEFAN SAVCHUK, ALONG WITH THEIR DAUGHTER LYDIA, HID SURVIVOR IZAAK TARTAKOVSKY IN THEIR HOME. IN THE 1950S, LYDIA AND IZAAK MARRIED. THEY HAVE TWO CHILDREN AND MANY GRANDCHILDREN. BECAUSE OF THE WAR IN UKRAINE (2022), LYDIA HAD TO BE EVACUATED TO SWITZERLAND.

DR. ANNA BANDO

BORN ON FEBRUARY 23, 1929 IN POLAND, LIVES IN POLAND

On October 3, 1944, after the end of the Warsaw Uprising, the Germans forced people out of their homes in Warsaw. Mom quickly began packing the most necessary belongings, along with a tablecloth belonging to the Śledź family whom we had visited in the ghetto.

In early 1941, in German-occupied Warsaw, my mother applied for a job at the registration office and immediately began exploiting her position. Thanks to this, she had access to a large number of registration cards and unrestricted entry to the ghetto. First, she created several fictitious registrations, allowing us to receive far more ration cards for jam and bread. I packed the surplus into my schoolbag, and together with my mother, we went to the ghetto—she on business and I, as her daughter.

The conditions in the ghetto grew more and more terrible with each passing month. Dead bodies lay in the streets covered with paper while small children begged for food, and diseases spread uncontrollably. The Jews were exhausted by the harsh conditions they were forced to endure. There was a stench of decaying bodies and feces. I used to bring food to the Śledź couple and their seven children, who lived in one of the ruined houses. None of them survived. One of those little snot-nosed brats who jumped with joy at the sight of the bread, which was awful and scratched their tongues because it was full of chaff. All that remains of them is that tablecloth. Mom protected it like a treasure; it was always with us; it accompanied us on our wanderings through the camp in Pruszków and Małopolska and Gdańsk. Then we returned with it to Warsaw, where our house burned down a few years after the war, but that tablecloth survived. It is a Sabbath tablecloth. Someone might say, “Eh, it’s just an old rag,” but it is a metaphysical tablecloth. Woven into its threads is the story of those murdered little ones. It is their shroud for eternity.

I entered the ghetto with my mother many times, but the last time was in early 1942 to take a Jewish girl out. My mother, Janina, was brave, intelligent and enterprising. As a divorced woman with a child in the 1930s, earning her own living and climbing the career ladder, she was a rare exception. She never gave up. In the ghetto, a Bund member named Hilary Alter approached my mother and asked for help. He was a blue-eyed blond who had chosen to stay behind the walls and asked

my mother to take his daughter, Lilka, with her. The scene of Hilary’s and Lilka’s farewell has haunted me throughout my life. To this day, eighty years later, I remember every second of that moment—a father saying goodbye to his child forever, voluntarily staying in the ghetto to face certain death.

Many terrible things happened to me during the occupation, and I took part in many dangerous actions. However, that moment changed everything in my life. Lilka became my sister. She moved in with us, and we hid her until 1945—almost four years. My mother, who could work miracles, arranged for Lilka to get false papers in her maiden name, Krysia Wójcik. Lilka loved cooking with our grandmother, who lived with us. When there was still snow, we went sledding, but only in the afternoons when it was already dark.

We were afraid because Lilka didn’t look like her father—she looked 100% Jewish. The neighbors must have suspected something, but no one was sure whether Lilka was Krysia, my cousin on my mother’s side. But no one asked us anything. We tried to live as normally as possible. Almost every day, an old friend, Dr. Mikołaj Borensztajn, who had false papers and worked as a stoker in the municipal boiler room, would drop in. However, we always had to be prepared for the worst. We had a plan for German searches. They usually came after curfew and we could hear their heavy boots on the stairs. Within a minute, I had to hide Lilka in a small cupboard in the kitchen and cover it with jars. At the same time, Grandma would quickly put on a dressing gown and run water into the bathtub, pretending it was just an ordinary evening. When she opened the door for the Germans, she would put on an innocent face—a little tired, a little bored—while Lilka felt that she would die of fear in her hiding place. We only had to escape to the roof once because we got a tip that the searches would be much more thorough that day, and Lilka might be discovered.

Then the Warsaw Uprising broke out, and after it ended, the four of us began a forced journey around Poland that lasted several years. The Śledź family were no longer in this world, Dr. Borensztajn returned to treating people, and Lilka eventually found her aunt in France. A few years ago, I donated the tablecloth to the POLIN Museum of the History of Polish Jews.

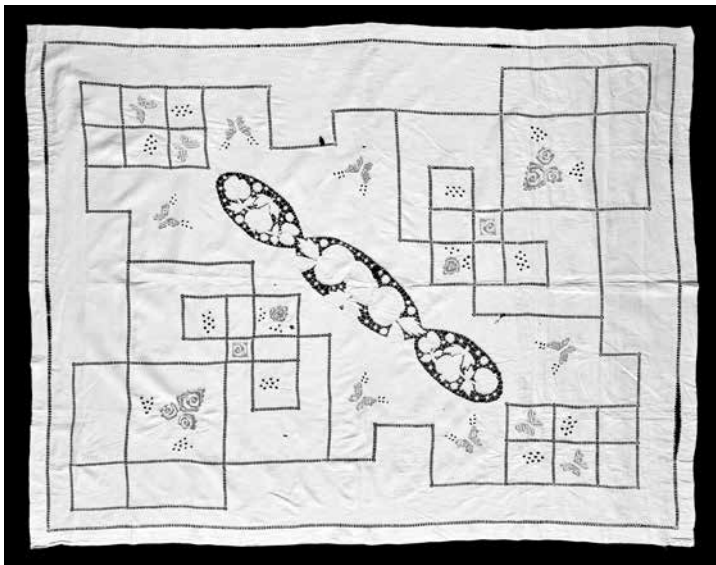
Trzeciego października 1944 roku, po upadku Powstania Warszawskiego, Niemcy wyrzucali warszawiaków z domów. Mama zaczęła szybko pakować najpotrzebniejsze rzeczy oraz obrus Śledziów. Obrus rodziny, którą odwiedzaliśmy w getcie.

W okupowanej przez Niemców Warszawie, na początku 1941 roku mama wystarała się o pracę w urzędzie meldunkowym i natychmiast rozpoczęła wykorzystywać swoją pozycję. Dzięki niej miała dostęp do dużej ilości kart meldunkowych oraz nieograniczony wstęp do getta. Najpierw wyrobiła kilka fikcyjnych meldunków, dzięki czemu otrzymywaliśmy większe przydziały kartek żywnościowych na marmoladę i chleb. Te nadwyżki pakowałam do swojego tornistra i razem z mamą szliśmy do getta, ona służbowo a ja, jako jej córka. W getcie z miesiąca na miesiąc panowały coraz straszniejsze warunki. Na ulicach leżeli zmarli ludzie przykryci papierem, malutkie dzieci żebrały o jedzenie, panowały choroby. Żydzi byli wycieńczeni warunkami w jakich kazano im żyć. Panował smród rozkładających się ciał i fekalii. W jednej z ruder mieszkało małżeństwo Śledziów z siedmiorgiem dzieci, którym przynosiłam jedzenie. Nikt z nich nie przeżył. Żadne z tych małych zasmarkanych smyków skaczących z radości na widok chleba, który był okropny i drapał w język ze względu na plewy, których było w nim pełno. Tylko ten obrus po nich został. Mama chroniła go jak skarb, był z nami zawsze, towarzyszył nam w naszej tułaczce przez obóz w Pruszkowie i dalej przez Małopolskę i Gdańsk. Potem wróciliśmy z nim do Warszawy, gdzie parę lat po wojnie spłonął nasz dom, a ten obrus się zachował. To jest obrus szabatowy, ktoś by powiedział, eh, kawałek szmaty, ale to jest obrus metafizyczny, bo on w swoich spłotach niesie historię tych zamordowanych maluchów. To jest ich całun na wieki.

Do getta wchodziłam z mamą wielokrotnie, ale ostatni raz na początku 1942 roku, żeby wyprowadzić stamtąd żydowską dziewczynkę. Moja mama, Janina, była odważna, inteligentna i przedsiębiorcza. Rozwódka z dzieckiem w latach 30., która sama zarabiała na utrzymanie i pieła się po stopniach kariery, to był wielki wyjątek. Ona nigdy nie dawała za wygraną. W getcie zwrócił się do niej o pomoc członek Bundu, Hilary Alter, błękitnooki blondyn, który zdecydował się zostać

za murami i poprosił mamę, żeby zabrała tylko jego córkę, Lilkę. Scena pożegnania Hilarego i Lilki rozdarła mi serce na całe życie. Do dzisiaj, po osiemdziesięciu latach, pamiętam każdą sekundę z tamtego zdarzenia. Ojciec żegnający się na zawsze ze swoim dzieckiem, dobrowolnie zostający w getcie na pewną śmierć. Podczas okupacji przytrafiło mi się wiele strasznych rzeczy, brałam udział w wielu niebezpiecznych akcjach, ale ten moment zmienił w moim życiu wszystko. Lilka stała się moją siostrą, zamieszkała z nami i ukrywałyśmy ją do 1945 roku, prawie cztery lata. Mama, która potrafiła czynić cuda, załatwiła dla Lilki fałszywe papiery na swoje panieńskie nazwisko, Krysia Wójcik. Lilka uwielbiała gotować z naszą babcią, która z nami mieszkała. Kiedy jeszcze leżał śnieg chodziliśmy na sanki, ale tylko popołudniami, kiedy było już ciemno. Bałyśmy się, bo Lilka nie była podobna do swojego ojca, ona wyglądała jak stuprocentowa Żydówka. Sąsiedzi na pewno coś podejrzewali, bo z całą pewnością nikt nam nie uwierzył, że Lilka to Krysia i że ona jest moją kuzynką od strony mamy. Ale nikt o nic nie pytał. My próbowałyśmy żyć w miarę normalnie, prawie codziennie wpadał do nas dawny znajomy, doktor Mikołaj Borensztajn, który miał fałszywe papiery i pracował jako palacz w kotłowni miejskiej. Jednak zawsze trzeba było być przygotowanym na najgorsze. Miałśmy plan na wypadek niemieckich rewizji. Oni zazwyczaj przychodzili już po godzinie policyjnej i słyszałyśmy ich ciężkie buty na schodach. W ciągu jednej minuty musiałam upchnąć Lilkę w małej ściennej szafce w kuchni i zastawić ją słoikami, a babcia szybko wkładała szlafrok i wpuszczała wodę do wanny, żeby upozorować wieczorne normalne życie. Kiedy otwierała Niemcom drzwi robiła niewinną minę, trochę zmęczoną, trochę znudzoną, a w tym czasie Lilka umierała ze strachu w swojej kryjówce. Raz tylko musiałyśmy uciekać na dach, bo dostałyśmy cynk, że tego dnia rewizje będą dużo dokładniejsze i Lilka może zostać odkryta.

Potem wybuchło Powstanie Warszawskie, a po jego zakończeniu w czwórkę wyruszyłyśmy na przymusową kilkuletnią tułaczkę po Polsce. Śledziów już nie było na tym świecie, doktor Borensztajn wrócił do leczenia ludzi, a Lilka odnalazła we Francji swoją ciotkę. Parę lat temu obrus ofiarowałam Muzeum Żydów Polskich POLIN.

DR. ANNA BANDO

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

ANNA BANDO AND HER MOTHER JANINA SAVED
THREE PEOPLE FROM DEATH: ALTER LILIANA
(WÓJCIK KRYSTYNA), DR. BORENSZTAJN MIKOŁAJ
(BORECKI MIKOŁAJ) AND GRYNBERG CHAJM
(ŁUKOMSKI LUKAUSSY).

PROF. DR. WITOLD LISOWSKI

BORN ON OCTOBER 10, 1932 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Fejgele missed her mother and brother very much. Almost everyone she knew had been murdered in Treblinka or the other death camps. Despite the decent care and conditions at the convent, she felt lonely. The separation from Dudek, her brother, and her mother, the only close family she had left, became unbearable. So, she escaped and began looking for her brother.

My father, an officer in the Polish Army, died at the very beginning of the war. My mother, Zofia, was left alone with three sons. She not only had to care for three teenagers but also support the entire family. It was not easy during the war, but my mother was a very resourceful and wise person. She set up a shop and divided the household chores between the three of us. At the time, we lived in Henryków near Warsaw, where 1/3 of the inhabitants were Jewish. Among them was the Inwentarz family, our closest neighbors and friends. In February 1940, the Germans, in revenge for the assassination of the German mayor, shot 300 residents of Henryków in Palmiry, including Symche Inwentarz, who left behind two children: Fejgele and Jósef, known as Dudek. Shortly after these events, the Germans established a ghetto in Ludwisin and transferred the Jews of Henryków there. Little Fejgele was luckily placed in an orphanage at a Franciscan convent in Warsaw, while Dudek, for a very large sum of money, was placed with a Polish family in Praga.

When his sister appeared in the doorway of the apartment where Dudek was hidden, the landlady threw them both out onto the street. She didn't want to take any more risks, even though she had been paid quite well to hide Dudek. Fejgele and Dudek wandered around Warsaw until they met their mother, who was also hidden on the "Aryan" side. From that moment, Bella must have known that their chances of survival had dropped to almost zero. In complete resignation, she went with

Fejgele to the ghetto, and told Dudek to leave and find shelter. Fejgele and Bella died in April 1943 during the ghetto uprising.

One afternoon in the autumn of 1943, as I was on my way home, a ghostly figure, a shadow of a man emerged from the bushes onto the street. He blocked my path and whispered, "Witek." That's when I recognized him. It was Dudek. He had been walking at night through the forests and villages of Mazovia looking for food and shelter for several months. Occasionally, he encountered friendly people who offered him a place to sleep, something to eat, or clothes to wear. Completely exhausted, but hopeful, he decided to come to Henryków. When I approached to greet him, he fainted. I had to pick him up and carry him home. Fortunately, it was already dark, and I did not meet anyone on the way.

My mother was terrified by Dudek's condition. We feared he might die. Calling a doctor was too risky. We decided to bathe him first, wash him thoroughly, and give him new clothes. The warm water had a positive effect on Dudek. His body was cold and exhausted, but slowly, day by day, he regained his strength. We furnished a small room in the attic for him, where he had to stay hidden all day. Every day, I gave him an account of what was happening "in the free world." Mom ran an "open house," with many people coming and going, so Dudek had to remain very quiet in his lock-up. In the spring of 1944, amidst all this great misfortune, we had a bit of luck. We managed to find work for Dudek as a shepherd in the countryside. In August, the uprising broke out, and our house burned down. If Dudek had been with us, he would have had no chance of survival. But with my birth certificate, he survived in the countryside until the end of the war as Witold Lisowski. After liberation, Dudek's aunt, Dora, was also found, and they emigrated to Israel together.

Fejgele bardzo tęskniła za mamą i bratem. Prawie wszyscy, których znała, zostali zamordowani w Treblince lub innych obozach śmierci. Czuła się samotna w klasztorze, chociaż miała tam dobrą opiekę i przyzwoite warunki. Nie mogła jednak wytrzymać odseparowania od Dudka i mamy, jedynych bliskich, którzy pozostali przy życiu. Uciekła i zaczęła szukać brata.

Mój ojciec jako oficer Wojska Polskiego, zginął zaraz na początku wojny. Moja mama, Zofia, została sama z trzema synami. Musiała nie tylko pilnować trzech nastolatków, ale także zadbać o finanse rodziny. W czasie wojny nie było to łatwe, ale mama należała do bardzo zaradnych i mądrych osób. Założyła sklep, a obowiązki domowe podzieliła między naszą trójkę. Żyliśmy wtedy w Henrykowie pod Warszawą, miejscowości, której 1/3 mieszkańców stanowili Żydzi. Jednymi z nich była rodzina Inwentarz, nasi najbliżsi sąsiedzi i przyjaciele. W lutym 1940 roku Niemcy, w ramach zemsty za zamach na niemieckiego burmistrza, zastrzelili w Palmirach 300 mieszkańców Henrykowa, w tym Symche Inwentarza, który osierocił dwoje dzieci: Fejgele i Josefa, zw. Dudkiem. Krótko po tych wydarzeniach Niemcy założyli getto w Ludwisinie i przenieśli do niego Żydów z Henrykowa. Dla małej Fejgele udało się znaleźć miejsce w domu dziecka w zakonie sióstr franciszkanek w Warszawie, a Dudka, za bardzo dużą zapłatą, umieszczono w polskiej rodzinie na Pradze.

Kiedy w drzwiach mieszkania, gdzie ukrywano Dudka, pojawiła się jego siostra, właścicielka mieszkania wyrzuciła ich oboje na ulicę. Nie chciała więcej ryzyka, choć dość dobrze płacono jej za przechowywanie małego Inwentarza. Fejgele i Dudek szwendali się po Warszawie, aż udało im się spotkać z matką, ukrywaną także po „aryjskiej” stronie. Od tego momentu Bella musiała wiedzieć, że ich szanse na przeżycie spadły niemal do zera. Całkowicie zrezygnowana poszła z Fejgele do

getta, a Dudkowi kazała odejść i szukać jakiegoś schronienia. Fejgele i Bella zginęły w kwietniu 1943 w czasie powstania w getcie.

Jesienią 1943 roku wracałem popołudniu do domu i wtedy z krzaków stojących przy ulicy wyłoniło się jakieś widmo, duch, cień człowieka. Stanął na mojej drodze i powiedział cicho: Witku. Wtedy go rozpoznałem. To był Dudek, który przez kilka miesięcy chodził nocami po mazowieckich lasach i wioskach szukając jedzenia i schronienia. Od czasu do czasu spotykał życzliwych ludzi, którzy dawali mu nocleg, coś do jedzenia lub ubrania. Kompletnie wyczerpany, bez sił, ale z resztką nadziei, postanowił przyjść do Henrykowa. Kiedy do niego podszedłem, żeby go przywitać, on zemdłał. Musiałem wziąć go na ręce i zanieść do naszego domu. Na szczęście było już ciemno i po drodze nikogo nie spotkałem.

Moja mama była przerażona stanem Dudka. Baliśmy się, że on umrze. Nie mogliśmy wezwać lekarza, to byłoby zbyt niebezpieczne. Postanowiliśmy go najpierw wykąpać, porządnie umyć i dać mu nowe ubranie. Ciepła woda dobrze na Dudka podziałała. Jego ciało było wyziębione i wyczerpane. Powoli, z dnia na dzień, odbudowywał swoje siły. Na poddaszu umeblowaliśmy mu mały pokój, w którym musiał przebywać całe dnie. Ja codziennie zdawałem mu relację z tego, co dzieje się „na wolności”. Mama prowadziła „otwarty dom”, ciągle było u nas dużo ludzi, więc Dudek musiał naprawdę cicho siedzieć w swoim zamknięciu.

Wiosną 1944 roku, mieliśmy w całym tym wielkim nieszczęściu, trochę szczęścia. Udało się znaleźć pracę dla Dudka jako pastucha na wsi. W sierpniu wybuchło powstanie i nasz dom spłonął. Gdyby Dudek był u nas, nie miałby szans na przeżycie, a tak, z moją metryką urodzenia dotrwał na wsi do końca wojny jako Witold Lisowski. Po wyzwoleniu odnalazła się także ciotka Dudka, Dora, z którą razem wyemigrowali do Izraela.

PROF. DR. WITOLD LISOWSKI

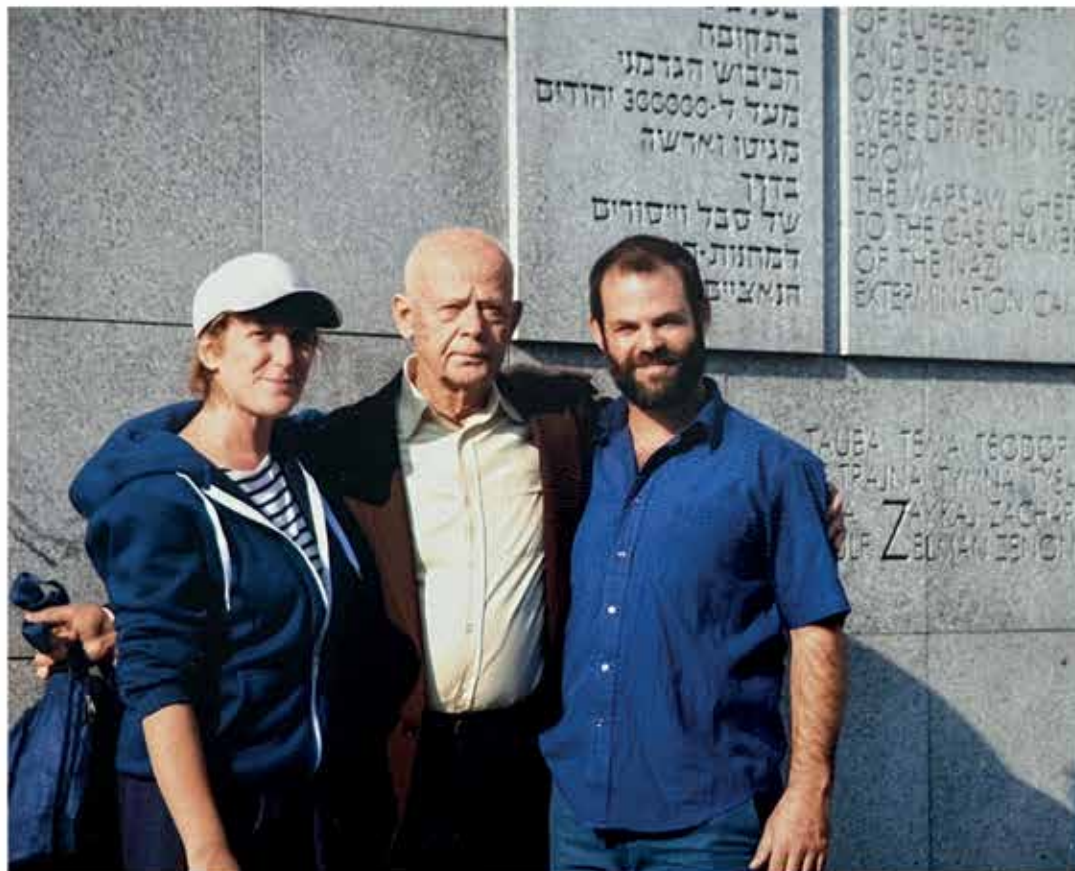
ZOFIA JĘDRYSIAK-LISOWSKA
AND HER SON WITOLD
LISOWSKI SAVED JÓZEF
DUDEK INWENTARZ FROM
DEATH. DESPITE ALL OF THEIR
EFFORTS, THEY COULD NOT
GET HIS MOTHER BELLA AND
SISTER FEJGELE OUT OF THE
GHETTO. DUDEK'S FAMILY
STILL LIVES IN ISRAEL.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

THE FAMILY
OF THE SURVIVORS
TODAY AND MEETINGS
WITH THE RIGHTEOUS

MEMORIES

PAULIEN REITSMA

BORN ON AUGUST 02, 1937 IN NETHERLANDS, LIVES IN NETHERLANDS

Mother prepared a bed for Lya in a separate room. We had a spacious house with plenty of room for everyone. We wanted Lya to feel comfortable and have a good night's sleep. After we had eaten dinner, she washed up and went to her room. Just before going to bed, my parents went to say „good night” and found her crying. She was scared and didn't want to sleep alone. My mother brought her to our room, and from that moment on, we slept together. Although I was just a small child, I could sense the fragility of life. Lya, like me, had a sister and parents—yet she had been separated from them. Not long ago, they had lived a peaceful life as Dutch citizens. However, suddenly, they became unwanted Jews in their own country, and their lives were in danger.

It was April 1943, and it was very warm. I remember this because April here can still be very cold. At the time, we lived in Amersfoort in a large house where my father had his medical practice. My father, Hugo, was an ophthalmologist, and my mother, Kathy, a nurse. They worked together at home, which was very convenient for my mother because, in addition to me, there was also my little sister Francine. The house was always filled with people, patients, and guests. There was always something going on, from morning till night. My parents were very helpful; although my father was an ophthalmologist, he provided first aid to those in need. A doctor is always a doctor. He was knowledgeable in many areas.

The Netherlands declared neutrality when the war broke out. In May 1940, the Germans nevertheless occupied our country. At that time, the situation of the Jews deteriorated drastically. Anti-Semitism had already been reaping its harvest before the occupation, but it intensified after 1940. In February 1940, the honor of my nation was defended by a general strike led by the communists against the deportations of Jews. Unfortunately, it did not help much. Things soon changed.

The Germans executed the strike leaders, and the Dutch police and gendarmerie began to cooperate closely with the occupiers. Even here, in Amersfoort, there was a concentration camp. My parents spoke about it frequently in front of us children, not realizing that I understood much of it despite my young age.

That memorable April, my father's friends, Wilhelmina and Jan, visited us on their bikes, bringing Lya with them. At that time, many Jews had to change their names and obtain false papers, which was both risky and expensive. Often, Jewish children couldn't remember their new names, making them easy to detect, as spies were everywhere. Lya remained Lya, however. There was no need to change her name; she looked “good,” and no one in our city knew her. She was born and raised in Utrecht, where her father, Leo, was an accountant, and her mother, Renee, was a housewife. The only thing that needed changing was her story. From the moment she crossed our threshold, she became our cousin from Rotterdam, whose parents had been bombed.

Despite this, we had to keep a constant watch over her. She couldn't go out into the street, and I had to ensure she didn't draw too much attention from my father's patients because someone might have suspected something. We had to change housekeepers several times because they were too curious about Lya's story and questioned her about her previous life. My mother was quick to dismiss them. When liberation came, Lya left our room with tears in her eyes. After two years together, we had become like family. Fortunately, Lya's sister, Elly, survived, hidden with our friends Wilhelmina and Jan. Leo and Renee died. Their daughters had no memento of them. Only many years later, someone unexpectedly gave the sisters a postcard their father had thrown out from the transport to the camp. It was written in pencil, dated May 1944, and addressed to a neighbor in Utrecht.

Mama przygotowała dla Lyi łóżko w osobnym pokoju. Mieliśmy duży dom, w którym było wystarczająco miejsca dla wszystkich. Chcieliśmy, żeby Lya nie czuła się skrzepowana i mogła wypaść. Kiedy zjedliśmy kolację, ona się umyła i poszła do swojego pokoju. Tuż przed snem moi rodzice weszli do niej, żeby powiedzieć „dobra noc” i zastali ją zapłakaną. Nie chciała spać sama, bała się i czuła samotnie. Moja mama przyprowadziła ją do naszego pokoju i od tego momentu spałyśmy już razem. Chociaż byłam małym dzieckiem poczułam podświadomie kruchość życia. Lya, tak jak ja, miała siostrę i rodziców, z którymi została rozdzielona. Jeszcze niedawno pędzili spokojną egzystencję jako Holendrzy i nagle stali się niechcianymi w ich własnym kraju Żydami, których życie było zagrożone.

To był kwiecień 1943 roku, było bardzo ciepło. Pamiętam to, bo kwiecień u nas może być jeszcze bardzo zimny. Mieszkaliśmy wtedy w Amersfoort, w dużym domu, w którym tata miał swój gabinet lekarski. Mój ojciec, Hugo, był lekarzem okulistą a mama, Kathy, pielęgniarką. Pracowali razem, w domu, co było bardzo wygodne dla mamy, ponieważ oprócz mnie była jeszcze moja mała siostra Francine. Dom był zawsze pełen ludzi, oczekujących pacjentów, gości. Od rana do wieczora coś się działo. Moi rodzice byli bardzo uczynni, a ojciec, choć okulista, udzielał też pierwszej pomocy potrzebującym, kiedy była taka potrzeba. Lekarz to lekarz, musiał się znać na wielu rzeczach.

Niderlandy, zaraz po rozpoczęciu wojny, ogłosiły neutralność, ale Niemcy mimo to rozpoczęli okupację naszego kraju w maju 1940 roku. Wtedy sytuacja Żydów pogorszyła się diametralnie. Już przed okupacją antysemityzm zbierał swoje plony, ale oczywiście nie w takim stopniu, jak po 1940 roku. Honor mojemu narodowi uratował strajk generalny zwołany w lutym 1941 roku przez komunistów przeciwko deportacjom Żydów. Niestety na niewiele to się zdało. Od tego momentu zmieniło się bardzo wiele. Niemcy zabili przywódców strajku, a holenderska policja

i żandarmeria zaczęła bardzo aktywnie współpracować z okupantem. Nawet u nas, w Amersfoort, był obóz koncentracyjny. Moi rodzice wiele o tym rozmawiali, przy nas, przy dzieciach, nie zdając sobie sprawy, że ja, chociaż mała, naprawdę bardzo wiele z tego rozumiałam.

Tamtego pamiętnego kwietnia przyjechali do nas rowerami przyjaciele ojca, Wilhelmina i Jan, i przywieźli ze sobą Lyię. W tamtym czasie wielu Żydów zmieniano nazwiska, trzeba było wyrabiać im fałszywe papiery, co było i ryzykowne, i kosztowne. Często żydowskie dzieci nie potrafiły nauczyć się swoich nowych imion, przez co łatwo było je wykryć, ponieważ szpicli było wszędzie pełno. Lya pozostała jednak Lyą. Nie trzeba było zmieniać jej imienia, urodę miała „dobrą” i w naszym mieście nikt jej nie znał. Ona urodziła się i wychowywała w Utrechcie, gdzie jej tata, Leo, był księgowym, a mama, Renee, zajmowała się domem. Jedyne, co trzeba było jej zmienić, to jej historia. Od momentu, kiedy przekroczyła nasz próg, stała się naszą kuzynką z Rotterdamu, której rodzice zginęli pod bombami.

Pomimo tego, musieliśmy cały czas na nią uważać. Nie mogła wychodzić na ulicę, ja musiałam pilnować, żeby za bardzo nie rzucała się w oczy pacjentom ojca, ponieważ nigdy nie było wiadomo, kto może się czegoś domysleć. Kilka razy musieliśmy zmienić gospośnię, bo one za bardzo interesowały się historią Lyi i wypytywały ją o szczegóły jej poprzedniego życia. Mama reagowała natychmiast i zwalniała takie osoby.

Kiedy nadeszło wyzwolenie Lya ze łzami w oczach opuszczała nasz pokój. Po dwóch wspólnych latach byliśmy już rodziną. Na szczęście siostra Lyi, Elly, ocalała, także ukryta u znajomych Wilhelminy i Jana. Leo i Renee zginęli, a ich córki nie miały po nich żadnej pamiątki. Dopiero po wielu latach ktoś niespodziewanie przekazał siostrom pocztówkę, którą ich ojciec wyrzucił z transportu do obozu. Była napisana ołówkiem, datowana na maj 1944 roku i zaadresowana do sąsiada w Utrechcie.

PAULIEN REITSMA

Place of rescue of Jews:
Amersfoort/Utrecht,
Netherlands

THE BROES FAMILY TOOK LYA FRANK IN FOR TWO YEARS, HIDING HER UNTIL THE LIBERATION OF THE NETHERLANDS. LYA'S SISTER, ELLA, SURVIVED THE HOLOCAUST, ALSO HIDDEN BY A DUTCH FAMILY IN UTRECHT. BOTH GIRLS' PARENTS, LEO AND RENEE, WERE MURDERED IN AUSCHWITZ IN 1944. OF THE 140,000 DUTCH JEWS, 105,000 WERE DEPORTED TO DEATH CAMPS. THEY WERE MAINLY MURDERED IN AUSCHWITZ AND SOBIBOR.

MARIA GRZYBOWSKA

BORN ON JUNI 08, 1926 IN POLAND, LIVES IN SWEDEN

Roman and Helena got married right after the war. They had a real wedding this time. For two years, they had been in a fictitious marriage. Helena had gotten false papers, and as Roman's wife, a Polish Catholic, she accompanied him to work in a German factory in Radom. It was after our neighbors informed on us for helping Jews and the Germans killed everyone—ten people in total. Only Helena survived, spared only because she wasn't home at the time.

The story of saving these people was the most poignant experience in my life. My parents spoke very openly with us about the injustice these individuals faced from the very outbreak of the war and the first persecution of Jews. We never doubted that we had to help them. It was also a way of fighting the occupier and their absurd new regulations, which they had been introducing in Poland since September 1939. At times, we even had the impression that the main task of the Germans was to spread hatred of Jews. Warsaw fell very quickly, the front moved east, and the Nazis began exterminating the population in occupied Polish cities. My parents, who had survived World War I, had never seen anything like this before—hatred, hatred, and more hatred. There were two sides to all this. One felt unreal because it was hard to believe that so much evil could exist in the human soul. The other was very real because human lives were being annihilated.

My brother, Roman, had been smuggling food and other necessities into the Warsaw ghetto from the very moment it was established. During one of his trips "behind the wall," he met the Kac family. After many wanderings, they had moved from Łódź to Warsaw, hoping that the conditions in the capital's ghetto would be better. I don't know if he fell in love with Helena Kac at that time, but he very quickly decided to move the entire family "to the Aryan" side. They lived with us, of course. Then Roman moved the Beatuses, Weinrebs, and Wolmans

out of the ghetto. 1942 was a terrible year, as the Jews of Warsaw were being murdered in Treblinka. The apartment became so crowded that it was impossible to breathe.

My mother organized a division of duties, which worked very well during the day. Those with false papers could go out, but not for long and not too far. Some even managed to bring in food or hustle up some money somewhere, because feeding such a crowd of people was not easy. At home, everyone had something to do, because my parents believed that idleness was the worst thing for the body and soul. So we took turns peeling potatoes, doing laundry, and scrubbing floors. I must admit, everyone did their best. My family pretended to the neighbors that we had two or three cousins at home and on the outside we tried to live normally. School, work, some small social gatherings continued but, of course, never at our home. Helena found a job and, like us, went out every morning to go about her business. On that terrible day in 1944, neither we nor she were at home. The Gestapo, likely tipped off by the neighbors, burst into our apartment, dragged everyone outside, and shot them in the street. After that, our family had to split up, each of us living somewhere else so that the Germans wouldn't find us. Roman arranged for a marriage certificate for himself and Helena from a priest he knew. As a married couple they volunteered for work in Radom. We had to cover up all traces of ourselves, because otherwise the Germans would have murdered us too.

Helena and Roman were like one tree, like a single trunk—inseparable. She was over 15 years older than him, exhausted by war, stress, and mourning for her entire family. All this meant that she could not have children, although she yearned to have them very much. That is why, after the wedding, they decided to adopt a Jewish war orphan, Zosia, with whom they created a new wonderful family, far from Europe, in America.

Roman i Helena wzięli ślub zaraz po wojnie. Prawdziwy ślub, bo fikcyjnym małżeństwem byli już od dwóch lat. Helena dostała fałszywe papiery i jako żona Romana, Polka, katoliczka, wyjechała z nim do pracy, do niemieckiej fabryki, w Radomiu. To było po tym, jak sąsiedzi na nas donieśli, że pomagamy Żydom i Niemcy zabili wszystkich, dziesięć osób. Tylko Helena się uratowała, bo akurat nie było jej w domu.

Historia ratowania tych ludzi była najbardziej dojmującą w moim życiu. W naszym domu, od samego wybuchu wojny i pierwszych prześladowań Żydów, rodzice bardzo otwarcie rozmawiali z nami o niesprawiedliwości, która dotyczy tych ludzi. Nigdy nie mieliśmy żadnych wątpliwości, że należy im pomagać, i że to jest też forma walki z okupantem, z jego absurdalnymi nowymi regulacjami, które wprowadzał od września 1939 roku w Polsce. W którymś momencie mieliśmy nawet wrażenie, że głównym zadaniem Niemców było szerzenie nienawiści do Żydów. Warszawa padła bardzo szybko, front przesunął się na wschód, a naziści zaczęli zajmować się eksterminacją ludności w okupowanych miastach Polski. Moi rodzice, którzy przeżyli IWW, nigdy nie widzieli czegoś takiego wcześniej: nienawiści, nienawiści i jeszcze raz nienawiści. To wszystko miało dwie strony: jedną, nierealną, ponieważ trudno było uwierzyć, że tyle zła może być w ludzkiej duszy, i drugą, bardzo rzeczywistą, ponieważ unicestwiano ludzkie życie.

Mój brat, Roman, od czasu utworzenia getta warszawskiego, szmuglował tam jedzenie i inne potrzebne rzeczy. Podczas jednego z pobytów „za murem” poznał rodzinę Kaców, która, po wielu perypetiach, przeniosła się z Łodzi do Warszawy, z nadzieją, że warunki w getcie, w stolicy, będą lepsze. Nie wiem, czy już wtedy zakochał się w Helenie Kac, ale bardzo szybko podjął decyzję o wyprowadzeniu całej rodziny „na aryjską” stronę. Zamieszkali oczywiście z nami. Następnie Roman

wyprowadził z getta Beatusów, Weinrebów i Wolmanów. To był ten straszliwy rok, 1942, kiedy Żydów z Warszawy mordowano w Treblince. Mieszkanie tak się zagęściło, że nie można było oddychać.

Mama zarządziła podział obowiązków, co bardzo dobrze sprawdzało się w ciągu dnia. Ci, którzy mieli fałszywe papiery mogli wychodzić, ale nie na długo i nie za daleko. Niektórzy nawet organizowali produkty spożywcze, zarabiali gdzieś „na lewo” jakieś małe pieniądze, bo wyżywienie takiej gromady ludzi nie było łatwe. W domu każdy musiał czymś się zajmować, bo moi rodzice uważali, że najgorsza dla duszy i ciała jest bezczynność. Tak więc na zmianę obierano ziemniaki, robiono pranie, szorowano podłogi. Muszę przyznać, że każdy starał się jak mógł. Moja rodzina przed sąsiadami udawała, że mamy jakiś dwóch czy trzech kuzynów w domu i na zewnątrz staraliśmy się żyć normalnie. Szkoła, praca, jakieś małe spotkania towarzyskie, oczywiście nigdy u nas w domu. Helena dostała pracę i tak jak my, wychodziła co rano do swoich spraw. Tego potwornego dnia w 1944 nie było ani nas, ani jej w domu. Gestapo, poinformowane prawdopodobnie przez sąsiadów, wpadło do naszego mieszkania, wyciągnęło z niego wszystkich ludzi i zastrzeliło na ulicy. Musieliśmy się jako rodzina rozdzielić, każdy zamieszkał gdzie indziej, tak żeby Niemcy nas nie znaleźli. Roman załatwił u znajomego księdza metrykę ślubu dla siebie i Heleny i jako para zgłosili się do pracy w Radomiu. Musieliśmy zatrzeć za sobą wszystkie ślady, ponieważ inaczej Niemcy i nas by zamordowali.

Helena i Roman byli jak jedno drzewo, jak jeden pień, nierozdzielni. Ona była od niego o ponad 15 lat starsza, wykończona wojną, stresem i żałobą po całej rodzinie. To wszystko spowodowało, że nie mogła mieć dzieci, których bardzo pragnęła. Dlatego po ślubie postanowili adoptować żydowską wojenną sierotę, Zosię, z którą stworzyli nową cudowną rodzinę, daleko od Europy, w Ameryce.

MARIA GRZYBOWSKA

THROUGH THEIR NUMEROUS EFFORTS,
THE GRZYBOWSKI FAMILY MANAGED TO SAVE OVER
20 PEOPLE, INCLUDING MEMBERS OF
THE KAC, WEINREB, BEATUS, AND WEIMAN
FAMILIES. UNFORTUNATELY, NOT EVERYONE WHOM
THE GRZYBOWSKI FAMILY SHELTERED SURVIVED
THE HOLOCAUST.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC

BORN ON MARCH 28, 1932 IN POLAND (TODAY LITHUANIA), LIVES IN LITHUANIA

It was autumn 2014, on a terribly rainy day, and I was home alone. I had been a widow for a long time, and my children had built their houses in other places. It was already late afternoon when I heard voices in the yard. I opened the door, and I saw a strikingly good-looking woman, she was very beautiful. She asked me, in slightly broken Polish, if I was the daughter of Wincent and Katarzyna. When I confirmed this, she came closer, hugged me tightly, and said: “Whether you like it or not, we are your family! My name is Ania Kaplan. I am Fania’s daughter.”

Fajga—known as Fania at home—was from the Dusiacki family. She was confined to the Vilnius ghetto and, on February 13, 1943, sent to Ponary for execution. Five family members were in the house: Gida, Fania, Henio, and their parents. They ran a restaurant in Vilnius and were our friends. Every year, they would come to us in Wojdaty for the holidays. The mother and her two daughters were sent to the ghetto. Their father disappeared somewhere outside the ghetto, and we never found out how or where he died. Henio joined the partisans and later, together with Anders’ army, reached Palestine and remained there.

It was very cold that day, and maybe that’s why Fania survived. She stood over the pit with her mother and sister, wearing only her underwear because the Germans ordered Jews to undress before shooting them. No one knows how the bullet missed Fania. On days when there were not a large number of victims to execute, instead of shooting with machine guns, they would line up as many executioners as there were victims and shoot them with regular rifles. Maybe the German who aimed at Fania that day was too drunk to shoot accurately. As her mother and Gida fell into the pit, they pulled Fania down with them, and the bodies of the other victims covered her. Because it was a very cold day, the Germans did not bother checking whether anyone was still alive in the pits. Later that evening, when it was completely dark, Fania climbed out and began making her way through the forest toward our house. She had always been very intelligent and had an excellent sense of direction, even as a small child. That’s why, despite her extreme exhaustion, she walked three kilometers and found our farmstead on that February night, barefoot and dressed only in her underwear.

That was the day my sister got married and we had a few guests at home for the occasion. There was music, vodka, and some snacks. Everyone was gathered in the room. I was preparing a pickle in the kitchen when I saw Fania’s face in the window. She looked like a ghost. I called my mother, who discreetly let her into the house and immediately closed the kitchen door. Fortunately, the guests were already drunk, and no one had noticed anything. One of my sisters boiled water, washed Fania, and gave her some clothes. At that exact moment, we heard a knock on the door, and some words spoken in German. I was so scared I almost wet myself. I was shaking all over. But my mother was strong and always managed to keep cool. She immediately placed Fania on our bed on the stove—we had our own bed on top of the stove in a special niche. She told me and my younger sister to lie on Fania, covered us with duvets, and pulled the curtain over us. The Germans first entered the room, where our father started to offer them vodka so that they would toast the newlyweds. He also gave them some meat and bacon. Eventually, they went into the kitchen, saying they were looking for Jewish fugitives from Ponary. They started looking around the corners. When they approached the stove, my mother, completely calmly, not even taking her eyes off the pots, asked them to speak quietly, because her two little daughters were sleeping behind the curtain. One of the Germans pulled the material aside slightly and saw our two heads. Then he turned around and walked away without any interest.

After the war, Fania and her husband first left for Poland and later settled in Sweden. When the communist system collapsed, Fania intensified her search for the Bujel family, with whom she had lost contact. Unfortunately, she died in the meantime, leaving her daughter Anna with only a note that said: Wincenty Bujel, Wojdaty. Anna spent several months asking various old neighbors for the Bujel family’s new address. She finally reached Leokadja in October 2014. “My mother always spoke of you with the highest regard. She called you her family. That is why I repeat: what you did for her is stronger than blood ties because you risked your blood, your lives. These are bonds that can never be broken.”

To było jesienią 2014 roku, ślota potworna była na zewnątrz, ja byłam sama w domu, od dawna już byłam wdową, dzieci pobudowały sobie domy w innych miejscach. Już było późne popołudnie, kiedy usłyszałam czyjeś głosy na podwórku. Otworzyłam drzwi, a przed nimi stała dorodna kobieta, bardzo piękna, trochę łamaną polszczyzną zapytała mnie czy jestem córką Wincenta i Katarzyny, a kiedy potwierdziłam, ona podeszła bliżej, objęła mnie z całych sił i powiedziała: Czy chcecie, czy nie – my wasza rodzina! Nazywam się Ania Kapłan, jestem córką Fanii.

Fajga, zwana u nas w domu Fanią, należała do rodziny Dusiackich, zamkniętych w wileńskim getcie, a 13 lutego 1943 roku wysłanych do Ponar na egzekucję. Ich było w domu pięcioro: Gida, Fania, Henio i dwoje rodziców. Prowadzili w Wilnie restaurację i byli naszymi przyjaciółmi. Co roku przyjeżdżali do nas do Wojdat na wakacje. Do getta trafiła ich mama z dwiema córkami. Ojciec gdzieś przepadł poza gettem, nigdy się nie dowiedzieliśmy w jaki sposób i gdzie zginął. Henio zaciągnął się do partyzantki, potem razem z armią Andersa dotarł do Palestyny i tam już został.

Tego dnia było bardzo zimno i może dlatego Fania przeżyła. Stała nad dołem ze swoją matką i siostrą, w samej bieliźnie, bo Niemcy kazali się Żydom rozbierać przed rozstrzelaniem. Nie wiadomo, jak to się stało, że kula nie dotknęła Fanii. Niemcy, kiedy nie mieli danego dnia dużej liczby skazańców, to zamiast strzelać z karabinów maszynowych, ustawiali tyle samo egzekutorów, co skazanych i strzelali do nich ze zwykłych karabinów. Może Niemiec, który celował w Fanię był tego dnia zbyt pijany, by trafić. Upadające do dołu matka i Gida pociągnęły ze sobą Fanię, którą za chwilę przykryły zwłoki kolejnych ofiar. Ponieważ to był bardzo chłodny dzień, Niemcom nie chciało się sprawdzać, czy w dołach jeszcze ktoś żyje i dzięki temu, późniejszym wieczorem, jak już było zupełnie ciemno Fania wyszła na górę i zaczęła przedzierać się przez las w stronę naszego domu. Ona zawsze była bardzo inteligentna i miała świetną orientację w terenie. Nawet jako małe dziecko. Dlatego, pomimo skrajnego wycieńczenia, w lutową noc, w samych majtkach, na boso, przeszła trzy kilometry i znalazła naszą zagrodę.

Akurat tego dnia moja siostra wzięła ślub i mieliśmy kilkoro gości w domu z tej okazji. Była muzyka, wódeczka, jakieś przekąski. Wszyscy siedzieli w izbie, ja przygotowywałam w kuchni zalewkę, kiedy zobaczyłam w oknie twarz Fanii. Wyglądała jak zjawą. Zawołałam mamę, która w tajemnicy przed gośćmi, wpuściła kobietę do domu i od razu zamknęła kuchenne drzwi. Na szczęście goście byli już pijani i nikt niczego nie zauważył. Jedna z moich siostr zagotowała wody, umyła Fanię, dała jej jakieś ubranie i dokładnie w tym momencie usłyszeliśmy pukanie do drzwi i język niemiecki. Ja się tak przestraszyłam, że o mało, a bym się posikała. Cała drżałam. Ale moja mama była silna i zawsze potrafiła zachować zimną krew. Natychmiast położyła Fanię na naszym legowisku na piecu – miałyśmy na górze pieca, w specjalnej wnęcie swoje łóżko - mi i mojej młodszej siostrze kazała położyć się na Fanii, przykryła nas pierzynami i zasłoniła zasłonką. Niemcy weszli najpierw do izby, gdzie nasz Tata zaczął częstować ich wódką, żeby wypili za zdrowie nowożeńców, dał im trochę mięsa i słoniny i oni dopiero wtedy weszli do kuchni. Powiedzieli, że szukają żydowskich zbiegów z Ponar i zaczęli rozglądać się po kątach. Kiedy podeszli do pieca, mama zupełnie spokojnie, nawet nie odrywając oczu od garnków, poprosiła ich, żeby mówili ciszej, bo tam za zasłonką śpią jej dwie małe córeczki. Jeden z Niemców odchylił lekko materiał i zobaczył nasze dwie głowy, więc bez zainteresowania odwrócił się i odszedł.

Po wojnie Fania i jej mąż najpierw wyjechali do Polski a następnie do Szwecji. Kiedy system komunistyczny zaczął podupadać Fania zintensyfikowała poszukiwania rodziny Bujelów, z którymi straciła kontakt. Niestety w międzyczasie zmarła a swojej córce Annie zostawiła tylko kartkę z napisem: Wincenty Bujel, Wojdaty. Anna kilka miesięcy musiała wypytywać różnych starych sąsiadów o nowy adres Bujelów aż ostatecznie, w październiku 2014 roku, dotarła do Leokadii. „Moja mama zawsze mówiła o was w superlatywach. Nazywała was swoją rodziną. Dlatego powtarzam: to, co dla niej zrobiliście, jest silniejsze niż więzy krwi, bo ryzykowaliście swoją kwią, swoim życiem, to są stosunki nierozdzielne”.

LEOKADJA KATARINA BUJEL-CHANINOVIC

FAJGA'S PARENTS: ANNA AND ALTER DUSIACKI SHADE
THE FATE OF MANY THOUSANDS OF VILNIUS JEWS
MURDERED DURING THE HOLOCAUST.

Place of rescue of Jews:
Wojduty/Vilnius,
Lithuania

LEON GODLEWSKI

BORN ON MARCH 17, 1930 IN POLAND, LIVES IN POLAND

During the war, a few people hid in our house for various reasons. Some were active in the underground; others were soldiers of the underground army. My entire family - including me, a skinny twelve-year-old—took part in various activities related to the fight against the occupiers, both German and Soviet. My father and older brother paid for these conspiratorial activities with their lives. The NKVD killed Jurek in 1941, which we learned about 20 years later through the Red Cross. My father was arrested by the Germans in 1943, after which he was sent to Auschwitz, where he was murdered.

Before that, in 1942, he became friends with Count Grocholski, or Colonel Remigiusz, alias “Waligóra”. The colonel was active in the underground, had many connections, and was also involved in helping Jews. One day, he asked my parents if they would be willing to take care of a Jewish baby. Without hesitation, my mother agreed, and my sister Ela committed to taking this little creature out of the ghetto.

When the Germans separated the ghetto area from the rest of the city, they left out the court building located between Leszno and Biała streets. A particular part of the building had been converted into a hospital with entrances on both the “Aryan” and ghetto sides. In our Polish-Jewish underground world, this building was very well known because it was used for smuggling people.

Elżbieta entered the court building from Biała Street and exited through the basement on Leszno Street. She carried an old dirty backpack, similar to a military pack, made of thick denim. It was the summer of 1942, and the deportations to Treblinka had begun, with nearly three-quarters of the ghetto inhabitants murdered - about 300,000 people—in two months! None of us grasped the enormity of these losses at that time, but we knew that lives could only be saved outside the ghetto. “Waligóra” gave Ela very specific instructions about

where to go, whom to contact, and how to keep the little one quiet so that it wouldn’t suddenly start crying during the escape. It was her first visit to the ghetto, and while it was fortunately successful, it shook her to the core.

When Ela got home, she placed a roll of rags on the kitchen table—a bit dirty, with Misia hidden inside. She was tiny, terribly sick, emaciated, almost gray. Really, she was dying. Of course, we couldn’t officially go to any doctor, but my mother found a way. She had a pre-war friend, a Jewish woman, a doctor, who was hiding in Warsaw with false papers. She came to us and saved the girl’s life.

Misia, because that’s what we called her, was meant to stay with us for only a few days, maybe weeks, so that she could recover. But after just a few days, Mom and Ela decided they wouldn’t give this little one up to anyone. We knew nothing about her family, but they had likely shared the fate of most people locked up in the ghetto. Misia got a new birth certificate from a priest we knew, and from then on, she was called “Irena Maria,” officially recorded as my distant cousin - a familiar story in those times, crafted for neighbors who asked too many questions.

The only information we had about Misia, verbally, was her surname, Borensztajn, which Ela received when the child was handed over in the ghetto. We knew that in Konstancin near Warsaw, there was a family of bakers with that surname. After the war, we started looking for them, but in vain, unfortunately. It was only when Misia came of age that her mother’s sister, who had also been in the Warsaw ghetto, was found in the States. That was when Misia’s second life as Miriam began. As an adult, she moved to Israel, started a family there, and worked as a receptionist in a hotel. She wrote our Mom affectionate letters to our mother until the end of her life, each beginning with, “the most beloved, the only, the unforgettable Mom.”

W naszym domu podczas wojny ukrywało się parę osób, z różnych powodów. Byli tacy, którzy działali w konspiracji albo byli żołnierzami armii podziemnej. Moja cała rodzina, łącznie ze mną, chudym dwunastolatkiem, zaangażowana była w różne działania związane z walką z okupantem. I tym niemieckim, i tym radzieckim. Mój ojciec i starszy brat przypłacili swoim życiem te konspiracyjne działania. Jurek zginął z rąk NKWD jeszcze w 1941 roku, o czym dowiedzieliśmy się 20 lat później poprzez Czerwony Krzyż, a ojca aresztowali Niemcy w 1943 roku, po czym wysłano go do Auschwitz, gdzie został zamordowany. Ale zanim to nastąpiło, w 1942 roku zaprzyjaźnił się z hrabią Grocholskim, czyli pułkownikiem Remigiuszem, ps. „Waligóra”. Pułkownik był bardzo aktywnym działaczem podziemia, miał przeróżne kontakty i angażował się też w pomoc Żydom. Któregoś dnia zapytał moich rodziców, czy zgodziliby się zaopiekować żydowskim niemowlakiem. Moja matka bez chwili wahania odpowiedziała tak, a siostra Ela zobowiązała się do wyniesienia tej małej istoty z getta.

Kiedy Niemcy oddzielali teren getta od reszty miasta nie włączyli do obszaru zamkniętego budynku sądu, który znajdował się pomiędzy ulicami Leszno i Biała. Część tych zabudowań była przekształcona na szpital, a wejścia znajdowały się zarówno od strony „aryjskiej”, jak i od strony getta. W naszym polsko-żydowskim konspiracyjnym światku ten budynek był bardzo dobrze znany, ponieważ służył do szmuglowania oraz przeprowadzania ludzi.

Elżbieta weszła do sądu od strony ulicy Białej i piwnicą wyszła na Leszno. Miała ze sobą taki stary brudny plecak, podobny trochę do wojskowego, z grubego drelichu. To był 1942 rok, lato, zaczęły się deportacje do Treblinki, gdzie zamordowano prawie $\frac{3}{4}$ mieszkańców getta – to było jakieś 300 tysięcy osób, w dwa miesiące! Nikt z nas jeszcze wtedy nie znał ogromu tych strat, ale wiedzieliśmy, że życie można ura-

tować tylko poza gettem. Ela dostała od „Waligóry” bardzo konkretne wskazówki, gdzie ma iść, o kogo pytać i jak uśpić tego malucha, żeby nie zaczęło nagle, podczas ucieczki, płakać. To była jej pierwsza wizyta w getcie, zakończona na szczęście sukcesem wyniesienia dziecka, która wstrząsnęła nią do głębi.

Kiedy dotarła do domu, położyła na kuchennym stole zwój szmat, trochę brudnych, które ukrywały w swoim wnętrzu Misię. Malutką, strasznie chorą, wychudzoną, prawie szarą. Właściwie należałoby powiedzieć: umierającą. Oczywiście nie mogliśmy oficjalnie zwrócić się do żadnego lekarza, ale mama i na to znalazła sposób. Miała przedwojenną koleżankę, Żydówkę, lekarkę, która ukrywała się w Warszawie na fałszywych papierach. To ona przyszła do nas i uratowała życie dziewczynki.

Misia, bo tak ją nazwaliśmy, miała u nas zostać tylko na kilka dni, może tygodni, żeby mogła dojść do siebie. Ale już po kilku dniach, Mama i Ela zdecydowały, że nie oddadzą nikomu tego maleństwa. O jej rodzinie nie wiedzieliśmy nic, ale oni prawdopodobnie podzielili los większości ludzi zamkniętych w getcie. Misia dostała od znajomego księdza nową metrykę i odtąd nazywała się Irena Maria i oficjalnie była moją daleką kuzynką. Typowa opowiadka z tamtych czasów dla zadających zbyt dużo pytań sąsiadów.

Jedyną informację, ustną, jaką posiadaliśmy o Misi to było jej nazwisko, które Ela otrzymała podczas przekazywania dziecka w getcie: Borensztajn. Wiedzieliśmy, że w Konstancinie pod Warszawą, była rodzina piekarzy o tym nazwisku i po wojnie zaczęliśmy ich szukać, ale niestety bez rezultatów. Dopiero, kiedy Misia osiągnęła pełnoletność, znalazła się w Ameryce siostra jej matki, która też była w warszawskim getcie. Wtedy zaczęło się drugie życie Misi jako Miriam. Już jako dorosła osoba wyjechała do Izraela, założyła tam rodzinę i pracowała w hotelu, jako recepcjonistka. Do naszej Mamy, do końca jej życia, pisała czułe listy, zawsze z nagłówkiem „najukochańsza, jedyna, niezapomniana Mama”.

THE GODLEWSKI FAMILY SAVED AN INFANT WITH AN UNKNOWN NAME. ACCORDING TO ORAL TRADITION, THE GIRL'S LAST NAME WAS BORENSZTAJN. THE GODLEWSKI FAMILY GAVE HER THE NAME MARIA, WHICH WAS LATER CHANGED TO MIRIAM.

Place of rescue of Jews:
Warsaw, Poland

BÉLA SÁNDOR ALMÁSY

BORN ON AUGUST 23, 1928 IN HUNGARY, LIVES IN HUNGARY

When the German gendarmes appeared on the street in front of our house, my father had little time to think. The day before, he had received a tip that some neighbors were growing too curious about the little boy who had come to live with us. Peter was four years old—a lively, funny kid who was hard to keep an eye on. His father had disappeared somewhere on the Eastern Front, and to this day, it is not known how or where he died. His mother, Gisela Schlezinger, was hidden at the electrical plant where my father worked.

The gendarmes were making a lot of noise, shouting so terribly it was impossible to miss their “visit.” Without hesitation, my father wrapped Peter in a carpet lying on the floor. Together with my brother, Gyula, he hoisted Peter onto his shoulders and headed down the stairs. The Germans passed them, even made some stupid jokes, and ran upstairs to us. I opened the door for them, but they paid no attention to me. They just pushed me aside and started searching the apartment. By this time, Peter was already safe in another hiding place.

Since information about where you can find shelter spreads like wildfire by word of mouth in dangerous times, we soon had to organize hiding places for more refugees. My father, together with his old Jewish friend Endre Edinger, who had escaped from a labor camp, decided to build something that could be called a suspended or false ceiling above the production hall. The hall was huge, so it was easy to divide it, and the roar of the machines drowned out the sounds of footsteps and conversations coming from above.

This hiding place, which was built at lightning speed in just a few nights, was 16 meters long and about 3 meters high. About 12 people lived there permanently, including the family of the head of the plant, Sandor Loewinger, who by that time had already been demoted and was also hiding in Budapest with various friends.

Thanks to my father’s many acquaintances—he was an exceptionally sociable and curious man—in addition to providing direct help, we were able to develop the production of false documents, which we smuggled to people hidden in the former Jewish grammar school building. Our daily responsibilities also included delivering food to various hiding places scattered throughout the city and keeping the places clean. We also carried laundry, and, if necessary, did it as well, took out excrement, and delivered warm clothing. Apart from school, these were our primary activities, which excluded any social life.

In December 1944, our father was conscripted into the army and we also had to take over his duties. We practically stopped sleeping altogether. That was when the Bloody Winter began—the siege and then the capture of Budapest by the Soviet army. It was an unimaginable massacre. Women were raped and killed, 80% of the city was destroyed, and my brother and I, between bombs, murders and robberies, ran through the city to spend at least a few minutes with those we took care of. We gave them encouragement, brought them some food, and sometimes moved them to another hiding place.

The fear that accompanied us all the time caused me to repress many events from my memory. Only now, when I am 98, do various images come back to me. These memories are not always the most tragic moments, like wrapping little Peter in the carpet from our living room. At the time, it may have seemed very dangerous, but compared to what we had to experience later, it was really a trifle. Still, even that moment had its good side: Right after delivering the child to the hideout, Gyula had to beat the dust out of the carpet—for the first time in a few years. There was a lot of dust.

Kiedy niemieccy żandarmi pojawili się na ulicy przed naszą kamienicą mój ojciec nie miał wiele czasu do namysłu. Już dzień wcześniej dostał „cynk”, że niektórzy sąsiedzi za bardzo interesują się małym chłopcem, który u nas zamieszkał. Peter miał cztery lata, był żywym zabawnym dzieciakiem, którego trudno było upilnować. Jego Ojciec zaginął gdzieś na froncie wschodnim, do dzisiaj nie wiadomo jak i gdzie zginął, natomiast Matka, Gizela Schlezinger, została ukryta w zakładach elektrycznych, gdzie pracował mój Tata. Żandarmi robili bardzo dużo hałasu, strasznie krzyczeli, więc trudno było przeoczyć ich „wizytę”. Tata niewiele myśląc zawiązał Petera w leżący na podłodze dywan i razem z moim bratem, Gyula, podźwignęli go na ramiona i zaczęli schodzić po schodach. Niemcy minęli ich, robili nawet jakieś głupie żarty i pobiegli do nas na górę. Ja otworzyłem im drzwi, ale nawet nie zwrócili na mnie uwagi, tylko wepchnęli mnie do środka i zaczęli przeszukiwać mieszkanie. W tym czasie Peter znajdował się już bezpiecznie w kolejnej skrytce.

Ponieważ w sytuacjach zagrożenia informacja o tym, gdzie możesz uzyskać schronienie roznosi się pocztą pantoflową z szybkością błyskawicy, w niedługim czasie musieliśmy zorganizować kolejne skrytki dla kolejnych uchodźców. Mój Tata, razem z uciekinierem z obozu pracy, swoim dawnym żydowskim znajomym, Endre Edingerem, postanowili podjąć się budowy czegoś, co można nazwać podwieszonym albo fałszywym sufitem, nad halą produkcyjną. To była ogromna przestrzeń, więc łatwo było ją podzielić, a huk maszyn zagłuszał dochodzące z góry odgłosy kroków i rozmów. Ta skrytka, która powstała w ekspresowym tempie w przeciągu zaledwie kilku nocy, miała 16 metrów długości i jakieś trzy metry wysokości. Zamieszkało tam na stałe około dwunastu osób, w tym rodzina szefa zakładów, oczywiście w tym czasie już zdegradowanego i ukrywającego się w Budapeszcie u różnych znajomych, Sandora Loewingera.

Dzięki różnym znajomościom mojego Ojca – to był wyjątkowo towarzyski i ciekawy wszystkiego człowiek - mogliśmy, oprócz pomocy bezpośredniej, rozwinąć też produkcję fałszywych dokumentów, które szmuglowaliśmy do ukrytych w dawnym budynku gimnazjum żydowskiego, ludzi. Oprócz tego, do naszych codziennych obowiązków należało dostarczanie pożywienia do różnych skrytek rozrzuconych po całym mieście oraz dbanie o czystość. Nosiliśmy, a jak trzeba było to też robiliśmy pranie, wynosiliśmy ekskrementy, dostarczaliśmy ciepłe ubrania. Poza szkołą były to nasze podstawowe zajęcia, które wykluczały jakiekolwiek życie towarzyskie. Kiedy w grudniu 1944 zabrano do wojska naszego ojca, musieliśmy też przejąć jego obowiązki. Właściwie przestaliśmy spać. Wtedy też rozpoczęła się Krwawa zima, czyli oblężenie a następnie zdobycie Budapesztu przez armię radziecką. To była niewyobrażalna rzeź, kobiety były gwałcone i zabijane, 80% miasta przestało istnieć a ja i mój brat pomiędzy bombami, mordami i rabunkami biegaliśmy po całym mieście, żeby choćby przez kilka minut pobyc z naszymi podopiecznymi, dodać im otuchy, przynieść trochę jedzenia, czasem przenieść w inne miejsce.

Strach, który nam towarzyszył przez cały czas spowodował, że wyparłem wiele zdarzeń ze swojej pamięci. Dopiero teraz, kiedy mam 98 lat, różne obrazy wracają do mnie. To nie zawsze są te najtragiczniejsze momenty, jak na przykład zawijanie małego Petera w dywan z naszego salonu. W tamtym momencie mogło nam się wydawać, że to było bardzo niebezpieczne, ale wobec tego, co potem musieliśmy przeżyć, to tak naprawdę była błahostka. Do tego taka akcja miała swoją dobrą stronę: zaraz po dostarczeniu dzieciaka do kryjówki Gyula musiała wytrześć cały dywan. Pierwszy raz od paru lat. Kurzu było naprawdę dużo.

BÉLA SÁNDOR ALMÁSY

Place of rescue of Jews:
Budapest, Hungary

MORE THAN HALF OF HUNGARY'S 800,000 JEWS WERE MURDERED AT AUSCHWITZ, THOUSANDS WERE SHOT IN HUNGARY. THE ALMASY FAMILY MANAGED TO SAVE TWELVE PEOPLE, INCLUDING: EDINGER ENDRE, LAJTA LÖWINGER GÁBOR, LAJTA LÖWINGER SÁNDOR, REISZ KÁROLY, RICHTER ERZSÉBET, SÁGI SCHLESINGER PÉTER, SARLÓS GIZELLA ZOLTÁNNÉ.

ZOFIA TROJAN

BORN ON DECEMBER 16, 1929 IN POLAND, LIVES IN POLAND

If I were to describe what kind of a person Awraham Szus was, whom we called Adam, I would have to use the word: a brawler. It's such an old-fashioned word, but it best describes his personality. He was 21 when the war began, and I was a little 10-year-old-girl. He was an adult with ten siblings – only one sister survived the war. If it weren't for these terrible, cruel circumstances, we could even call his life adventurous.

In 1939, Adam was drafted into the Polish army and, unfortunately for him, got wounded. The wound was severe enough that he had to return to Brzostek, where there was no ghetto yet, but Jews had limited rights. The property of his father, a very pious Hasid, had already been either stolen or confiscated, and Adam had to work as a laborer on road construction. Such a smart man, speaking so many languages, educated and talented, ended up in a concentration camp—some say a “labor camp,” but for me, these “labor camps” were simply concentration camps or even extermination camps—in Lviv, on Janowska Street.

Adam had an “Aryan appearance” and spoke excellent Polish, so he escaped from the camp because he knew that he would make it and survive. Unfortunately, they caught him after a few weeks, but he didn't give up. Because he was very resourceful and always had his eyes and ears open, he heard from someone that the Germans were planning to murder all the Jews in the camp. That is why, at the beginning of November, he decided to escape while returning from slave labor to the barracks. I think he was desperate, didn't care, and wanted to try, at least to escape. On November 17, 1943, the Germans murdered all the Jews, and he escaped; he succeeded.

Adam walked 300 km from Lviv to Brzostek to us. He slept somewhere in the forests, begged for food, and was afraid to use trains

or even roads. He preferred to choose forest paths, fields, and small villages. It is easy to imagine what he looked like when he reached us. I had seen him for the last time three years earlier, and when I looked at him, I had the impression that he had aged 20 years. Only his eyes remained the same—so lively, mobile, deep—a reflection of his soul. We were well acquainted with the Szuss family before the war, so Adam was not afraid to knock on our door and ask for help. Besides, he did not have to ask at all. When my father, Wojtek, saw him, he immediately put him in a tub of hot water, cut off the tangled locks of his hair, gave him fresh clothes and food, and put him to bed. My mother and I ran around him to make sure that he had everything but also so that he would not go anywhere because it would be too dangerous. People from Brzostek knew him from before the war, and it was best if they didn't see him. We couldn't make anyone believe he was our distant cousin.

It was the same with Mrs. Sala Schonwetter and her two children, Manieczek and Zosia. Her husband, Izrael, was the chairman of the Jewish community in Brzostek, so the Germans kept taking him for interrogations, harassing him terribly, until one day, he never came home. Salcia ran away with the children. They hid for a short while with someone in the suburbs, and then they voluntarily went to the ghetto. I don't know how it happened that my father committed himself to help them, but it worked. All three of them got out. They lived for a while with us, for a while with other people, and for a while in the forest. It lasted a few years, and during that time, one would say that Manieczek and Zosia didn't so much grow up as they quickly became adults. It happened too fast. Children should be children for as long as possible.

Gdybym miała opisać, jakim człowiekiem był Awraham Szus, dla nas Adam, to musiałabym użyć słowa: zawadiaka. To takie staromodne słowo, ale ono najlepiej oddaje jego osobowość. Kiedy rozpoczęła się wojna miał 21 lat, ja byłam wtedy małą dziesięcioletnią dziewczynką, a on dorosłym człowiekiem, który miał dziesięcioro rodzeństwa, z których wojnę przeżyła tylko jego jedna siostrzyczka. Gdyby nie te straszne, okrutne okoliczności, to jego życie moglibyśmy wręcz nazwać awanturniczym.

W 1939 roku Adam dostał powołanie do polskiej armii i na jego nie-szczęście został ranny. Na tyle ciężko, że musiał wrócić do Brzostka, gdzie jeszcze nie było getta, ale Żydzi nie mieli już zbyt wielu praw. Majątek jego ojca, bardzo pobożnego chasyda, został już albo rozkradziony, albo zarekwirowany i Adam musiał pracować fizycznie przy budowie dróg. Taki mądry człowiek, znający tyle języków, wykształcony i utalentowany trafił do obozu koncentracyjnego – niektórzy mówią „oboza pracy”, ale dla mnie to te „obozy pracy” to po prostu były obozy koncentracyjne albo nawet obozy zagłady – we Lwowie, przy ul. Janowskiej. Adam miał „wygląd aryjski” i świetnie mówił po polsku, więc zwał z tego obozu, bo wiedział, że dzięki temu będzie mu łatwiej przeżyć. Niestety po kilku tygodniach złapali go, ale on postanowił się nie poddawać. Ponieważ był bardzo zaradny, miał zawsze oczy i uszy otwarte, to usłyszał od kogoś, że Niemcy planują wymordowanie wszystkich Żydów znajdujących się w tym obozie. Dlatego na początku listopada podjął decyzję o ucieczce podczas powrotu z miejsca swojej niewolniczej pracy do baraków. Myślę, że była to desperacja, że było mu wszystko jedno, że chciał chociaż spróbować uciec. Faktycznie 17 listopada 1943 Niemcy zamordowali wszystkich Żydów, a on zbiegł, jemu się udało.

Adam szedł do nas ze Lwowa do Brzostka 300 km na piechotę. Spał gdzieś po lasach, żebrał o jedzenie, bał się korzystać z pociągów albo nawet dróg. Wolał wybierać leśne ścieżki, pola, małe wsie. Łatwo sobie wyobrazić, jak wyglądał, kiedy do nas dotarł. Ja widziałam go ostatni raz trzy lata wcześniej, a jak na niego patrzyłam, to miałam wrażenie, że on postarzał się o 20 lat. Tylko te jego oczy zostały te same, takie żywe, ruchliwe, głębokie, obraz jego duszy. Myśmy się dobrze znali z Szusami przed wojną, więc Adam nie bał się do nas zapukać i poprosić o pomoc. Zresztą w ogóle nie musiał prosić. Jak mój ojciec, Wojtek, go zobaczył, to go zaraz wsadził do bali z gorącą wodą, obciął mu strąki włosów, dał świeże ubranie, jeść i położył do łóżka. Ja i mama biegałyśmy koło niego, żeby wszystko miał, ale też, żeby nigdzie nie wychodził, bo to byłoby zbyt niebezpieczne. Ludzie z Brzostka znali go sprzed wojny i lepiej było, żeby go nie widzieli u nas. Nie mogliśmy nikomu wmówić, że to nasz daleki kuzyn. Tak samo było z panią Salą Schonwetter i jej dwójką dzieci: Manieczkiem i Zosią. Jej mąż, Izrael, był przewodniczącym gminy żydowskiej w Brzostku, więc Niemcy ciągle zabierali go na przesłuchania, strasznie go nękali, aż któregoś dnia nie wrócił już do domu. Salcia uciekła z dziećmi, przechowali się krótko u kogoś na przedmieściach, a potem dobrowolnie poszli do getta. Nie wiem, jak to się stało, że mój ojciec zobowiązał się do pomocy dla nich. Ale udało się, wyszli całą trójką. Pomieszkowali trochę u nas, trochę u innych, trochę w lesie. To trwało kilka lat i przez ten czas Manieczek i Zosia nie tyle urosli, co stali się dorośli. Za szybko. Dzieci powinny być dziećmi najdłużej jak się da.

ZOFIA TROJAN

Place of rescue of Jews:
Brzostek, Poland

THANKS TO THEIR EXTENSIVE AID ACTIVITIES, WOJCIECH AND BRONISŁAWA DZIEDZIC AND THEIR DAUGHTER ZOFIA TROJAN MANAGED TO SAVE SEVERAL PEOPLE FROM DEATH. RISKING THEIR OWN LIVES, THEY GAVE SHELTER TO MANY, INCLUDING SALA, MAREK AND ZOFIA SCHONWETTER, AND AWRAHAM (ADAM) AND LEJB SZUS. AFTER THE WAR, ZOFIA TROJAN AND THE SCHONWETTER SIBLINGS GRADUATED FROM THE SAME HIGH SCHOOL IN TARNÓW. MAREK EMIGRATED TO THE USA, ZOFIA MARRIED HENRYK JOACHIMS, A SURVIVOR FROM KRAKOW, AND TOGETHER THEY LEFT FOR ISRAEL. THE SZUS FAMILY ALSO SETTLED IN ISRAEL. THE SURVIVORS AND THE RIGHTEOUS DZIEDZIC-TROJAN MAINTAINED AND STILL MAINTAIN VERY CLOSE CONTACT.

MEMORIES

THE SURVIVORS FAMILY TODAY

BRONISŁAWA BAKUN

BORN ON AUGUST 29, 1933 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Winters were the worst for the Jews because they hid in our barn and in the forest, where they could only warm themselves with some hay. At that time of year, they also had no way to wash themselves, so they were infected with scabies. When it got dark, they would come to us—because it would be inhumane to leave them in that barn overnight in winter—and they infected us. Luckily, my mother had a friend who had taken over a pharmacy from Jews in Janów. This friend gave us a special ointment against the disease. So we all sat in the kitchen every evening, covered in this cream. Our house was tiny; there were twelve of us—six Jews and six of us, so we didn’t even have anywhere to lie down. That’s why we all sat tightly together in a row in the kitchen by the stove. And that was our life. We helped as much as we could.

We encountered another problem in winter: marks in the snow. Some of the Jews would sometimes go to the forest, where we had built a special dugout for them. It was understandable that they didn’t want to sit all crammed together in the barn all the time. But they left traces when fresh snow fell and they came from the forest to us through the field. Dad would then harness our mare and go out to plow the marks. One evening, a neighbor—someone we didn’t trust and we were a little afraid he would report us—spied on him and asked why Dad was plowing the snow. Dad was clever, so without thinking, he answered: “You see, neighbor, the mare has just foaled, and I’m warming her up a bit so that she doesn’t get stuck in my stable. And, at the same time, the foal will watch how I work the plow.” And then the guy nodded, left us alone, and didn’t come back.

I was born at the wrong time, and on top of that, our house stood near a wide road where troops were passing and there were fights. When the German troops entered our village, we were scared to death, especially us children. This terror was unimaginable. We children understood everything and were terribly afraid.

And the Germans were something to fear. I had one direct experience with them. Our miller, Grzybowski, had escaped from forced labor in Germany. He came to the village and started hiding, also with us, because if necessary, he could escape through the forest—the same one where the Jews were hiding. Once, he was in our barn when a German came and started asking me in very fluent Polish about Grzybowski. However, I could tell that he was not Polish. Then he took out a gun, put it to my head, and said: “I will shoot you instead of this bandit.” I didn’t say anything to him because I realized that if I gave Grzybowski up, the Germans would hang him. And then I fainted from fear. To this day I wonder how it was possible that I didn’t tell him anything.

And Grzybowski was a good man. At night, he gave us the key to his mill, where my father could secretly make flour from rye and wheat. Then, my mother would bake bread from it for the Jews. We cared for adult men, so my mother baked six loaves of bread per person. It had to suffice for a week. The Struczewskis, our beloved neighbors, did the same. Julia Struczevska was a bit wealthier than us, so she would sometimes cook broth and bring them eggs.

The people we helped were strangers to us; we didn’t know them before the war. Our Jewish friends from before the war couldn’t be saved. Two of them were saddlers who sewed bridles and harnesses for horses. The Jewish mothers of some of my friends baked very good cakes. My mother would give them eggs and flour, and they would give her cakes. I liked lemon cake and sponge cake the most. There was also the family of my mother’s seamstress, with whom we were very close friends. There were two girls who were my friends. When we rode the cart to church in Janów, we would stop in their yard and leave the horses there. After mass, we’d have tea with them, and I would play with Halinka and Renia. Their mother was very talented, so they wore the most beautiful dresses in town. I have to say that, generally speaking, Paris would not have been ashamed of our Jewish tailors from Janów. Unfortunately, everything was lost.

Najgorzej było Żydom zimą, ponieważ ukrywali się u nas w stodole i w lesie, gdzie do ogrzania było tylko trochę siana. O tej porze roku nie mieli się też jak umyć więc zapadali na świerzb. Kiedy się ściemniało przychodzili do nas – bo zimą zostawić ich w tej stodole na noc, to byłoby nieludzkie – to nas zarazili. Na szczęście mama miała koleżankę, która przejęła aptekę od Żydów w Janowie. Ta znajoma dała nam specjalną maść na tę chorobę. Siedzieliśmy więc wszyscy co wieczór w kuchni, pokryci tym kremem. Nasz dom był mały, było nas wszystkich dwanaście osób: sześcioro Żydów i sześcioro nas, więc nie mieliśmy nawet gdzie się położyć. Dlatego wszyscy siedzieliśmy w kuchni przy piecu, jeden obok drugiego. I tak wyglądało nasze życie. Pomagaliśmy, jak mogliśmy.

Zimą pojawiał się też inny problem: ślady na śniegu. Część Żydów wychodziła czasem do lasu, bo tam zbudowali im specjalną ziemiankę. To było zrozumiałe, że nie chcieli wszyscy razem siedzieć na kupie przez cały czas w stodole. Kiedy spadł świeży śnieg a oni z lasu szli do nas przez pole, to zostawiali odciski butów. Tata zaprzęgał wtedy naszą kobyłkę i wychodził orać te ślady. Któregoś wieczoru podpatrzył go sąsiad, taki, do którego nie mieliśmy zaufania i trochę się go baliśmy, że na nas doniesie, i spytał, po co ojciec orze śnieg. Tata był bystry, więc bez zastanowienia odpowiedział: „Widzisz, sąsiad, kobyłka dopiero co się ożrebiła i żeby mi się w stajni nie zastała, to trochę ją rozruszam, a przy okazji żrebał sobie popatrzeć, jak się z pługiem pracuje.” I wtedy ten chłop pokiwał głową, ale dał nam spokój i więcej nas nie nachodził.

Urodziłam się w złym czasie, a na dodatek mieszkaliśmy w domu, przed którym przechodziły wojska, toczyły się walki, bo niedaleko nas przebiegała duża szeroka droga. Kiedy wojska niemieckie wkroczyły do naszej wsi, byliśmy przerażeni na śmierć, głównie dzieci. Ten strach był niewyobrażalny. My dzieci wszystko rozumiałyśmy i strasznie się bałyśmy.

A Niemców trzeba było się bać. Miałam z nimi jedno bezpośrednie doświadczenie. Nasz młynarz Grzybowski uciekł z Niemiec, gdzie był

na robotach przymusowych. Przyjechał do wsi i zaczął się ukrywać, również u nas, bo od nas mógł w razie czego uciec przez las, przez ten sam las, w którym ukrywali się Żydzi. Kiedyś akurat był w naszej stodole, gdy przyszedł Niemiec i zaczął mnie bardzo płynnie pytać po polsku o Grzybowskiego. Zrozumiałam jednak, że nie jest Polakiem, a wtedy wyciągnął pistolet, przystawił mi go do głowy i powiedział: „Zastrzelę cię za tego bandytę”. Ja mu nic nie powiedziałam, bo zdałam sobie sprawę, że jeśli wydam Grzybowskiego, Niemcy go powieszą. A zaraz potem zemdlałem ze strachu. Do dziś się zastanawiam, jak to się stało, że nic mu nie powiedziałam.

A ten Grzybowski był dobrym człowiekiem, dawał nam w nocy klucz do swojego młyna, gdzie tata mógł robić w tajemnicy mękę z żyta i pszenicy. Potem moja matka piekła z tego chleb dla Żydów. Pod naszą opieką byli głównie dorośli mężczyźni, więc moja mama piekła po 6 bochenków chleba na osobę. Musiało to im wystarczyć na tydzień. Podobnie robili Struczewscy, nasi kochani sąsiedzi. Julia Struczevska była trochę zamożniejsza od nas, więc czasem gotowała im rosół i przynosiła jajka.

Ci ludzie, którym my pomagaliśmy byli dla nas obcy, nie znaliśmy ich przed wojną. Naszych żydowskich przedwojennych przyjaciół nie dało się uratować. Dwóch z nich było rymarzami: szyli uzdy i uprząże dla koni. Żydowskie mamy niektórych moich koleżanek piekły bardzo dobre ciasta. Moja mama dawała im jajka i mękę, a one oddawały jej gotowe wypieki. Najbardziej lubiłam ciasto cytrynowe i biszkopt. Była też rodzina krawcowej mamy, z którą byłyśmy bardzo zaprzyjaźnione. Ta rodzina miała dwie córki, które były moimi przyjaciółkami. Kiedy jechałyśmy wozem do kościoła w Janowie, zatrzymywałyśmy się na ich podwórzu i zostawialiśmy tam konie. Po mszy byliśmy u nich na herbacie a ja bawiłam się z Halinką i Renią. Ich mama była bardzo zdolna, więc one nosiły najpiękniejsze sukienki w miasteczku. Muszę powiedzieć, że tak ogólnie, naszych janowskich żydowskich krawców, to by się i Paryż nie powstydził. Niestety, wszystko przepadło.

BRONISŁAWA BAKUN

BAKUN FAMILY AND THEIR NEIGHBORS
STRUCZEWSKIS MANAGED TO SAVE SIX JEWS FROM
JANÓW AND SOKÓŁKA. 8,000 JEWS FROM THE
SOKÓŁKA GHETTO WERE MURDERED IN
THE TREBLINKA EXTERMINATION CAMP.

Place of rescue Jews:
Janów and Sokółka,
Poland.

PROF. DR.
MAGDALENA-MARIA STROE

BORN ON SEPTEMBER 13, 1925 IN HUNGARY (TODAY ROMANIA),
LIVES IN ROMANIA

My mother raised me in such a way so that I would have friends from different social groups. We were a mixed Hungarian-Romanian family, which caused quite a few conflicts, especially when Transylvania and our city of Cluj were under the rule of Budapest. Nationalism was propagated in such an unbearable form of social homogeneity. When I was 15, I attended the Girls' Reformed High School, where there were a lot of young people of different faiths and nationalities. Despite this, there was a group of Hungarian kids who bullied us terribly. It was very unpleasant. However, it also strengthened the bond within our "gang." My three best friends were Jewish. We stuck together against the xenophobic attitudes of other groups at school. This made our friendship last a lifetime.

Hanna, as a Jew, was able to enroll in our elite high school because her father had fought in World War I and been awarded very important decorations. We both took French lessons, so we spent more and more time together. In Hungary, anti-Semitism was already rampant, and universities had introduced the *numerus clausus*, and in some cases, even a *numerus nullus*, for Jews. However, this cannot be compared in any way to what began to happen in 1944, when the Germans occupied our country, including Northern Transylvania. The Germans brought with them the "Nuremberg Laws" and ordered Jews to wear a yellow star. People were increasingly slandered until the greatest atrocities, massacres, and murders of the Jewish population occurred.

I visited Hanna one evening while she was packing her suitcase, preparing to go with other Jews to the old brickyard, according to the new order. I couldn't bear the thought of her ending up in some ghetto, a camp, or simply being brutally murdered. At that moment, something

in my soul broke, and I knew there was no price I wouldn't pay to save her. I took my school ID, and birth and baptismal certificates out of my bag and handed them to Hanna. Back then, we had to always have these three documents with us in case of a check on the street.

We left the house and went straight to the train station, where Hanna bought a ticket and went to her mother, who was living in northern Hungary with false documents at the time. With my heart in my mouth, I returned home, praying that I wouldn't encounter the police. Hanna, on the other hand, sat on the train as if on hot coals. The policemen checking her had no doubts about the authenticity of her documents, so they didn't ask any more questions and quickly moved on to the next compartment. Only the elderly Hungarian conductor stayed with her. He smiled at her and said that he knew who she was because he had known her and her father by sight for years. She smiled at him shyly, and he walked away without calling the police. Hanna arrived safely at her mother's.

On the other hand, I finished high school and passed my final exams in a flash, then locked myself in the house and barely went outside. Hanna could be arrested at any moment with my papers on her. For many months, I lived in fear that this fraud would be discovered. I was also afraid to walk the streets without my papers because I could be arrested for that. In other words, I locked myself in prison to give freedom to my friend. A friend with whom I would be close all my life—until her death. Hanna married a very talented political scientist and emigrated to Paris. I started working at a university in Bucharest. After the war, we were no longer afraid of anything. We were free.

Moja mama wychowywała mnie w ten sposób, żebym miała przyjaciół pośród różnych grup społecznych. My byliśmy mieszaną węgiersko-rumuńską rodziną, co powodowało niemało konfliktów z otoczeniem, głównie w latach, kiedy Transylwania i nasze miasto Cluj było pod władzą Budapesztu. Propagowano nacjonalizm w takiej trudnej do zniesienia formie homogenizmu społecznego. Kiedy miałam 15 lat poszłam do Żeńskiego Liceum Reformowanego, w którym było bardzo dużo młodzieży o różnych wyznaniach i narodowościach, a mimo to, znalazła się w szkole grupa węgierskich dzieciaków, które strasznie nam dokuczały. To było bardzo nie mile, ale powodowało wzmocnienie więzów w naszej „paczce”. Moimi trzema najlepszymi przyjaciółkami były Żydówki. Trzymałyśmy się razem przeciwko ksenofobicznym nastrojom innych grup w szkole. To spowodowało, że nasze przyjaźnie pozostały trwałe na całe życie.

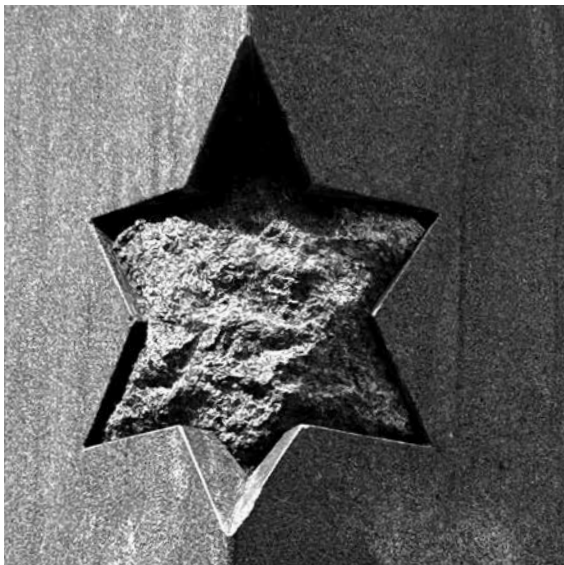
Hanna jako Żydówka, mogła zapisać się do naszego elitarnego liceum, ponieważ jej ojciec walczył w I wojnie światowej i otrzymał bardzo ważne odznaczenia. Obje brałyśmy też lekcje francuskiego, więc spędzałyśmy coraz więcej czasu wspólnie. Na Węgrzech panował wtedy już antysemityzm, na uniwersytetach wprowadzono numerus clausus, a w niektórych przypadkach nawet numerus nullus dla Żydów. Jednak w żaden sposób nie wolno tego porównywać, do rzeczy, które zaczęły się wydarzać od 1944 roku, kiedy Niemcy zajęli nasz kraj, w tym Północną Transylwanię. Niemcy przywieźli ze sobą „Prawa Norymberskie” oraz nakazali Żydom noszenie żółtej gwiazdy. Ludzie byli coraz częściej szkalowani aż doszło do największych okrucieństw, masakr i mordów na ludności żydowskiej.

Któregoś wieczoru przyszedłam do Hanny, kiedy ona pakowała swoją walizkę, aby zgodnie z nowym nakazem, udać się wraz z innymi

Żydami na teren starej cegielni. Nie mogłam znieść myśli, że ona wyląduje w jakimś getcie, obozie albo po prostu zostanie bestialsko zamordowana. W tym momencie w mojej duszy coś pękło i wiedziałam, że nie ma ceny, której nie poniosę, żeby ją uratować. Wyjęłam z torby moją legitymację szkolną, akt urodzenia i chrztu i wręczyłam je Hannie. Wtedy musieliśmy te trzy dokumenty zawsze mieć przy sobie na wypadek kontroli na ulicy.

Wyszliśmy z domu i poszliśmy prosto na dworzec, gdzie Hanna kupiła bilet i pojechała do swojej matki, która wtedy z fałszywymi dokumentami mieszkała na północy Węgier. Ja, z duszą na ramieniu, wracałam do domu, modląc się, żeby nie spotkać policji. Natomiast Hanna siedziała w pociągu jak na rozżarzonych węglach. Sprawdzający ją policjanci nie mieli wątpliwości, co do oryginalności jej dokumentów, więc nie zadawali dodatkowych pytań i szybko przeszli do następnego przedziału. Razem z nią został tylko starszy węgierski konduktor, który uśmiechnął się do niej i powiedział, że wie, kim ona jest, bo zna ją i jej ojca z widzenia od lat. Ona uśmiechnęła się do niego nieśmiało a on odszedł i nie zawiadomił policji. Hanna dojechała szczęśliwie do matki.

Natomiast ja w tempie ekspresowym skończyłam liceum i zrobiłam maturę po czym zamknęłam się w domu i prawie nie wychodziłam na zewnątrz. Hanna mogła zostać w każdej chwili aresztowana z moimi papierami przy sobie. Przez wiele miesięcy żyłam w strachu, że ten szwindel wyjdzie na jaw. Bałam się również chodzić po ulicy bez dokumentów, bo za to groziło aresztowanie. Innymi słowy, sama siebie zamknęłam w więzieniu, aby dać wolność mojej przyjaciółce. Przyjaciółce, z którą całe życie byłam blisko związana, aż do jej śmierci. Hanna wyszła za mąż za bardzo zdolnego politologa i wyemigrowała do Paryża, ja natomiast zaczęłam pracę na uniwersytecie w Bukareszcie. Od czasu wojny niczego się już nie bałyśmy, byłyśmy wolne.

**Place of rescue of Jews:
Kolozsvár/Cluj-Napoca,
Transylvania, Romania**

SINCE SEPTEMBER 1940, CLUJ HAD BEEN UNDER HUNGARIAN CONTROL, AND THE HUNGARIAN AUTHORITIES BEGAN REPRESSIONS AGAINST THE JEWS. IN JULY 1941, GERMAN TROOPS DEPORTED SEVERAL HUNDRED JEWS WHO DID NOT HAVE HUNGARIAN CITIZENSHIP TO KAMIANETS-PODILSKYI, WHERE THEY MURDERED THEM. IN MARCH 1944, THE GERMANS OCCUPIED HUNGARY AND DEPORTED THE JEWS FROM THE COUNTRY. ON MAY 3, 1944, THE HUNGARIAN AUTHORITIES, WITH SS SUPPORT, GATHERED THE JEWS OF CLUJ AND ESTABLISHED A GHETTO FOR ABOUT 18,000 PEOPLE. BETWEEN MAY 25 AND JUNE 9, 1944, ALL THE JEWS WERE DEPORTED FROM THE GHETTO TO THE AUSCHWITZ-BIRKENAU EXTERMINATION CAMP. HANNA HAMBURG-KENDE SURVIVED THANKS TO HER FRIEND MAGDALENA-MARIA STROE. AFTER THE WAR, SHE SETTLED IN FRANCE.

LUCJAN SZMIT

BORN ON FEBRUAR 14, 1931 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Lajbus Pintel appeared in our home as early as April 1942. I don't know exactly how he managed to escape, but I think it was from a transport to Belżec. That spring, the Germans killed about 2,500 people from Kraśnik. The boy was small for his age. He had spent two years in the ghetto, and was undernourished. It was hard for him to develop normally in such conditions. My mother took great care of him, gave him clean clothes, food, and a bed. He lived in our house, but we knew it could be dangerous. That's why, in the meantime, I built a dugout in the forest near our cottage, where he had to stay from time to time when the Germans were in the village, or the neighbors were too interested in what was happening in our house.

About half a year later, another little boy knocked on our door: thirteen-year-old Tuvia Wurman, whose family had lived in Trzydnik, not far from us. My mother welcomed him warmly but said he could only stay for one night. When it was getting dark in the evening, I took Tuvia to the dugout. When I opened the lid and Lajbus's head poked out of the ground, both boys started crying and laughing in turn. It turned out they were cousins. The Wurmans had believed that the entire Pintel family had been murdered in the spring of that year. The joy was so great that it infected us, and I think my mother even considered it a miracle or some sign that the boys should stay together and that they should not be separated.

There were only two of us: my mother Justyna and I. I don't remember my father very well. I didn't have any siblings either. We weren't rich but had enough money for food and other needs. Of course, feeding two additional people—boys with ravenous appetites—wasn't easy, but we managed. I had to carry food three times a day to the forest, secretly, so that no one would notice me. I also worked on the farm and went to school, yet I always found time to talk a little with the boys.

Tuvia's mother and one of his brothers was murdered in the ghetto, and Lajbus's family died in Belżec. They talked a lot about life in the ghetto, and one day, by word of mouth, we learned that Tuvia's father, Mosze, and his brother, Benjamin, had also managed to escape and were hiding somewhere in the nearby forests. We consulted with my mother and decided that if the boys could somehow contact the other two, they could also take shelter in the dugout. It seemed to us that this was how it should be, so that the family would be together, although we knew that it would be an additional problem for us.

I can't say how it happened that Mosze and Benjamin were found. I think it was through contacts with the partisans. They always knew what was happening in the forest and where, who was hiding where, and so on. I only remember that one evening, when I was bringing food to the boys, instead of two people, I found four in the dugout. And that was how it was for the next few months. I won't hide the fact that it was difficult—mainly the logistics of their washing, laundry, and cleaning. On top of that, Mosze's health began to fail; he was no longer young. After his hard experiences in the ghetto, he had been locked in the dugout for almost the entire day. We couldn't call any doctor, so we used all the remedies we knew to keep him alive.

In April 1944, Benjamin and Lajbus enlisted as partisans. Sick Mosze and his younger son stayed with us. By that time, they were already living in our house. His father's condition was getting worse day by day. Fortunately, he managed to live to see the liberation and the defeat of the Germans, but he was not able to emigrate with his sons to Israel. He found his last peace in Kraśnik, in the cemetery on Szewska, the same one where the Germans had shot several hundred inhabitants of the ghetto.

Lajbus Pintel pojawił się w naszym domu już w kwietniu 1942 roku. Nie wiem dokładnie, jak zdołał uciec, ale wydaje mi się, że chyba z transportu do Bełżca. Tamtej wiosny Niemcy zabili jakieś 2500 ludzi z Kraśnika. Chłopak był mały jak na swój wiek, dwa lata spędził w getcie, bez odpowiedniej ilości jedzenia; trudno, żeby w takich warunkach mógł się normalnie rozwijać. Mama bardzo o niego dbała, dała mu czyste ubranie, jedzenie, łóżko. Mieszkał u nas w domu, ale wiedzieliśmy, że to może być niebezpieczne. Dlatego ja w międzyczasie zbudowałem ziemiankę w lesie, nieopodal naszej chałupy, gdzie on od czasu do czasu musiał pomieszkować, kiedy we wsi byli Niemcy albo sąsiedzi za bardzo interesowali się tym, co dzieje się w naszym domu.

Jakieś pół roku później do naszych drzwi zapukał kolejny mały chłopak, trzynastoletni Tuvia Wurman, którego rodzina mieszkała wcześniej w Trzydniku, niedaleko od nas. Mama przyjęła go ciepło, ale powiedziała, że może zostać tylko jedną noc. Wieczorem, kiedy już się ściemniało zaprowadziłem Tuvie do ziemianki. Kiedy otworzyłem pokrywę i wysunęła się z ziemi głowa Lajbusa, obydwaj chłopcy zaczęli płakać i śmiać się na zmianę. Okazało się, że są kuzynami. Wurmanowie byli przekonani, że cała rodzina Pintelów została zamordowana wiosną tamtego roku. Radość była tak wielka, że i nam się udzieliła, a moja Mama chyba nawet uznała to za cud, albo jakiś znak, że chłopcy powinni zostać razem i że nie wolno ich rozdzielać.

Myśmy żyli tylko we dwójkę, ja i moja Mama Justyna. Ojca za bardzo nie pamiętam, rodzeństwa też wtedy nie miałem. Nie byliśmy bogaci, ale starczało nam na jedzenie i inne potrzeby. Oczywiście karmienie dwóch dodatkowych osób, chłopaków z wilczymi apetytami, nie było takie łatwe, ale dawaliśmy radę. Ja musiałem nosić to jedzenie trzy razy dziennie do lasu, po kryjomu, tak, żeby nikt mnie nie zauważył.

Do tego pracowałem w gospodarstwie, chodziłem do szkoły, ale zawsze znalazłem czas, żeby trochę z chłopakami pogadać. Mama i jeden z braci Tuviego zostali zamordowani w getcie a rodzina Lajbusa zginęła w Bełżcu. Opowiadali dużo o życiu w getcie i któregoś dnia, od słowa do słowa, okazało się, że tata Tuviego, Mosze, i jego brat, Benjamin, też zdołali uciec i ukrywają się gdzieś w okolicznych lasach. Naradziliśmy się z mamą i podjęliśmy decyzję, że jeżeli chłopakom uda się jakoś skontaktować z tamtymi dwoma, to oni też mogą schronić się w ziemiance. Wydawało się nam, że tak powinno być, żeby ta rodzina była razem, choć wiedzieliśmy, że dla nas to będzie dodatkowy problem.

Nie umiem powiedzieć, jak to się stało, że znaleziono Mosze i Benjamina. Wydaje mi się, że to poprzez kontakty z partyzantami. Oni zawsze wiedzieli, co i gdzie dzieje się w lesie, kto się gdzie ukrywa i tak dalej. Ja tylko pamiętam, że któregoś wieczoru, kiedy niosłem chłopakom jedzenie, zamiast dwóch osób, zastałem w ziemiance już cztery. I tak już zostało na kilka kolejnych miesięcy. Nie ukrywam, to było uciążliwe, głównie logistyka ich mycia się, prania, sprzątania. Do tego Mosze zaczął podupadać na zdrowiu, był już niemłody, po ciężkich przejściach w getcie, zamknięty prawie cały dzień pod ziemią. Nie mogliśmy wezwać do niego żadnego lekarza, więc używaliśmy wszystkich znanych nam środków zaradczych, żeby go utrzymać przy życiu.

W kwietniu 1944 roku, Benjamin i Lajbus zaciągnęli się do partyzantki, a chory Mosze ze swoim młodszym synem zostali u nas. Wtedy już mieszkali z nami, w domu. Stan ojca pogarszał się z dnia na dzień. Na szczęście udało mu się dożyć wyzwolenia i klęski Niemców, ale nie zdołał już wyemigrować z synami do Izraela. Ostatni swój spokój odnalazł w Kraśniku, na cmentarzu przy Szewskiej, na tym samym, na którym Niemcy zastrzelili kilkuset mieszkańców getta.

LUCJAN SZMIT

Place of rescue of Jews:
Trzydnik/Kraśnik, Poland

ALREADY IN NOVEMBER 1939, THE GERMANS CARRIED OUT THE FIRST EXECUTIONS OF JEWISH RESIDENTS OF KRASNIK. A FEW MONTHS LATER, A GHETTO WAS ESTABLISHED, WHERE OVER 6,000 PEOPLE WERE FORCED TO LIVE. MORE THAN HALF OF THEM WERE MURDERED IN 1942 IN MAJDANEK AND BELZEC. ABOUT 2,000 JEWS FROM KRASNIK WERE TRANSFERRED TO THE LARGE CAMP IN BUDZYŃ AND THEN TO PLASZOW AND MAUTHAUSEN, WHERE ALMOST ALL WERE MURDERED. OF THE KRASNIK AND TRZYDNIK JEWS, THE FOLLOWING MANAGED TO SAVE THEIR LIVES: LAJBUS PINTEL, TUVIA WURMAN, HIS FATHER MOSZE WURMAN, AND HIS BROTHER BENJAMIN.

DR. VERONIKA LUČIŪNAITĖ

BORN ON APRIL 17, 1935 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

Moshe Koren and my brother Antanas were friends long before the war. In the 1930s, such a mixed Christian-Jewish friendship in a small town was not unusual; every second neighbor was of a different faith. In fact, it was only on weekends and holidays that we lived separately, as we each attended either synagogue on Saturday or church on Sunday, etc. We had no major religious conflicts, just stupid pranks and teasing. Often, the boys would get into trouble.

In fact, everything started to fall apart for the Jews after the Russians came. Moshe's father, Meir, lost his factory, which was nationalized, and he began working there himself. My father, Cezaris, was very sorry about this. My mother had died the year before, and Meir employed him and my brothers in his factory for a really good salary so that we could continue to survive. In our village of Vievis, the Soviets also closed the Jewish school, so Moshe began working with Antanas to produce asphalt. We didn't realize then that the worst was yet to come. Meir, as a businessman, had business contacts with Jewish companies in Germany, so he knew what was going on there and that the outbreak of the German-Bolshevik war would change everything. Yet, despite everything, no one expected genocide.

From the very first days of the German occupation, pogroms began. People were beaten, humiliated, and thrown out of their homes. One day, it was announced that all Jews had to gather in the square because they would be transported to Semeliškes, where a ghetto had been created for the local Jewish population. A few days earlier, my father, who could not come to terms with all this, took Liuba, the youngest daughter of Meir and Fejga, to our house so that she would not have to watch what was happening on the streets of the city. We had a small farm near Vievis, where it was relatively peaceful. The Korens were put in the ghetto. When they started deporting Jews to the forest to shoot them, Meir, Moshe, his brother Benjamin, and their aunt Michla Levi managed to hide in the basement. Fejga was unable to hide or run away.

She was overcome by the terrible scenes on the streets. The enslavement, contempt and dehumanization caused her to stop fighting. As she stood there, she went to her death along with the others.

My father and several other factory workers appealed to the Germans to free Meir from the ghetto, arguing that he was the only specialist who could repair and maintain the factory machines. I don't know how, but it worked, and Meir ended up in our home. He appeared several decades older and cried when talking about Fejga, with whom he was very close. For weeks, Liuba couldn't come to terms with the loss of her mother. Slowly, day after day, my father smuggled more members of the Koren family into our yard. In the evenings, everyone would come out of hiding, which Antanas had arranged for them in the stable. They would gather in the kitchen. They would cook, eat, talk and so on until late at night. We were connected to Meir's children by an orphan's fate, a lack of warmth only a mother can give. It's a gap that nothing can fill.

Unfortunately, one day, thieves broke into the barn and accidentally discovered the Korens, forcing them to run away and hide in the forests. They all walked quite a long way, about a hundred kilometers, until they reached Kaunas, where they entered the ghetto. There, they no longer had to run away all the time or sleep under trees. When things calmed down a bit in our village again and the Germans stopped searching for them, my father let the Korens know they could come back. We were terribly afraid for them because it was 1943 and there was no trace left of many ghettos as everyone had been murdered. In Kaunas at that time, at the end of October, about ten thousand people were killed. Exactly one month later, they managed to get the Korens out, and thanks to a bribe, they were transported by truck to a friendly forester's lodge.

After the war, the Korens left Lithuania. It wasn't easy for them, nor for us. The farewell was very painful. Then Meir and Liuba left for Israel, while Benjamin and Moshe went to America. When communism ended, Moshe was the first to find us. Fortunately, Antanas was still alive.

Moshe Koren i mój brat Antanas byli przyjaciółmi na długo przed wojną. W latach trzydziestych taka mieszana chrześcijańsko-żydowska przyjaźń w małym miasteczku nie była trudna, co drugi sąsiad był innego wyznania i na dobrą sprawę tylko w weekendy i święta żyliśmy osobno, bo każdy z nas miał albo synagogę w sobotę albo kościół w niedzielę itd. U nas nie było jakiś wielkich religijnych zatargów, raczej takie głupie wybryki, zaczepki, często chłopaki coś nabroiliły.

Tak naprawdę dla Żydów wszystko zaczęło się walić już po przyjeździe Rosjan. Ojciec Moshego, Meir, stracił swoją fabrykę, która została znacjonalizowana, i sam zaczął pracować w niej jako robotnik. Mojemu ojcu, Cezarisowi, było z tego powodu bardzo przykro, ponieważ rok wcześniej zmarła moja mama i żebyśmy mieli z czego żyć Meir zatrudnił go razem z moimi braćmi w swojej fabryce za naprawdę dobrą pensję. U nas w Vievis sowieci zamknęli też żydowską szkołę, co spowodowało, że Moshe też zaczął pracować razem z Antanasem przy produkcji asfaltu. Jeszcze wtedy nie zdawaliśmy sobie sprawy, że to najgorsze dopiero nadejdzie. Meir, jako biznesmen, miał kontakty handlowe z żydowskimi firmami w Niemczech, więc wiedział, co tam się działo i że wybuch wojny niemiecko-bolszewickiej sporo zmieni, ale mimo wszystko, nikt nie spodziewał się ludobójstwa.

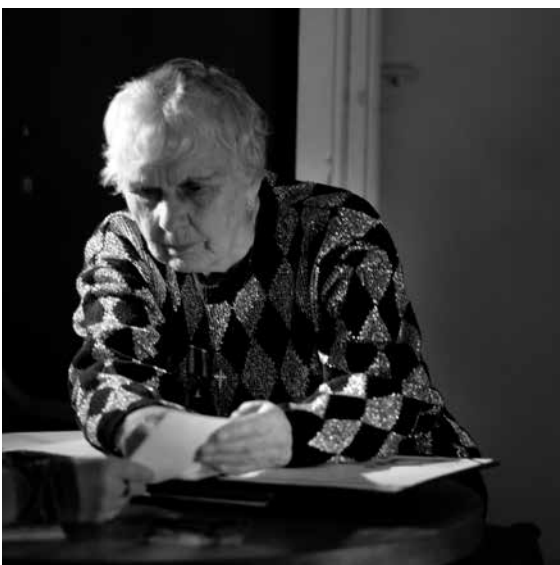
Już od pierwszych dni niemieckiej okupacji rozpoczęły się pogromy, bicie ludzi, poniżanie, wyrzucanie z domów. Któregoś dnia ogłoszono, że wszyscy Żydzi mają się stawić na placu, ponieważ będą odtransportowani do Semeliškes, gdzie stworzono getto dla okolicznych Żydów. Parę dni wcześniej, mój ojciec, który nie mógł się z tym wszystkim pogodzić, zabrał do nas do domu najmłodszą córkę Meira i Fejgi, Liubę, żeby nie musiała patrzeć, na to, co dzieje się na ulicach miasta. Myśmy mieli małe gospodarstwo, niedaleko Vievis, gdzie było w miarę spokojnie. Korenowie trafili do getta, a kiedy rozpoczęła się jedna z wywózek do lasu na rozstrzelanie Meir, Moshe, jego brat Benjamin, ich ciotka Michla Levi zdołali ukryć się w piwnicach. Fejga nie była w stanie ani

się chować, ani uciekać. Te straszliwe sceny na ulicach, zniewolenie, pogarda i odczłowieczenie spowodowały, że przestała walczyć. Tak jak stała, poszła wraz z innymi na śmierć.

Mój Ojciec oraz kilku innych pracowników fabryki zwróciło się do Niemców z prośbą o uwolnienie Meira z getta jako jedynego specjalisty, który potrafi naprawiać i konserwować fabryczne maszyny. Nie wiem jak, ale to się udało i Meir trafił do nas do domu. Wydawał się być starszy o kilkadziesiąt lat, płakał opowiadając o Fejdze, z którą był bardzo związany. Liuba długie tygodnie nie mogła pogodzić się ze stratą matki. Powoli, dzień po dniu, mój ojciec szmuglował kolejnych Korenów do naszej zagrody. Wiezorami wszyscy wychodzili z ukrycia, które zorganizował dla nich Antanas w stajni, siadali w kuchni, gotowali, jedli, rozmawiali i tak do późnej nocy. Z dziećmi Meira łączył nas chyba sierocy los, brak ciepła, które może dać tylko mama. To jest taka luka, której niczym nie da się zapęłnić.

Niestety któregoś dnia złodzieje włamali się do stodoły i przypadkiem odkryli tam Korenów, którzy natychmiast musieli uciekać i chować się po lasach. Przewędrowali wszyscy kawał drogi, jakieś sto kilometrów, żeby dostać się do Kowna, do getta, gdzie nie musieli już cały czas uciekać i spać pod drzewami. Kiedy u nas we wsi znowu się trochę uspokoiło i Niemcy odpuścili dalsze poszukiwania, ojciec dał znać Korenom, że mogą wrócić. Myśmy się o nich strasznie bali, ponieważ to był 1943 rok i po wielu gettach nie został już żaden ślad, wymordowano wszystkich. W Kownie w tym czasie, pod koniec października, zabito jakieś dziesięć tysięcy ludzi. Dokładnie miesiąc później udało się wyciągnąć Korenów i dzięki łapówce przewieźć ciężarówką do zaprzyjaźnionej leśniczówki.

Po wojnie Korenowie opuścili Litwę, nie było im z tym łatwo, nam też nie. Pożegnanie było bardzo bolesne. Następnie Meir z Liubą wyjechali do Izraela, a Benjamin i Moshe do Ameryki. Kiedy skończył się komunizm Moshe jako pierwszy nas odnalazł. Na szczęście Antanas jeszcze żył.

Place of rescue of Jews:
Vievis, Lithuania

IN VIEVIS, IN SOUTHERN LITHUANIA, THERE WERE ABOUT 350 JEWS IN 1940, 40% OF THE TOWN'S POPULATION. ON ROSH HASHANAH 1941, THE GERMANS TRANSPORTED ALL THE JEWISH RESIDENTS TO THE NEIGHBORING TOWN OF SEMELISKES, WHERE THEY CARRIED OUT A MASS EXECUTION TWO WEEKS LATER. ONLY A FEW PEOPLE MANAGED TO SAVE THEIR LIVES BY HIDING IN NEARBY VILLAGES AND FORESTS OR JOINING THE PARTISANS. THE LUČIŪNAS FAMILY SAVED MOSHE KOREN AND HIS CHILDREN LIUBA, BENJAMIN, MAJER, AND MICHLA LEVI FROM DEATH.

HUGUETTE BLANCHIN

BORN JANUARY 27, 1925 IN FRANCE, LIVES IN FRANCE

My father, Albert Blanchin, was betrayed and imprisoned. On December 21, 1943, the Gestapo entered our house and took him to Montluc. It was an old prison that the Germans had turned into a place of execution of many French people. My father was shot on January 10, 1944, in retaliation for an attack on German soldiers stationed in Lyon. There was no trial, only some internal order and he was killed completely illegally.

Twelve days later, four Lanzenbergs, Jewish refugees from Marseille, knocked on our door. They had been wandering through southern France since January 1943, when a roundup of Jews took place in the Old Port, organized by the Germans and French gendarmes. The executioners took twenty thousand people, and about a thousand of them were sent to concentration camps in Germany.

Janina Lanzenberg's mother, Marthe Hensi, also endured her own ordeal when she was arrested in her home in Dolomieu, a town about a hundred kilometers away from our home in Thuellin. She was an incredibly brave, bold, and tough woman. She managed to escape from the transport, but she could not return to her old house, as the address was known to the French gendarmes. Through our contacts with the underground, she managed to join her family. And so, the Lanzenbergs came to live with us for a few months.

It was a time filled with uncertainty, fear, and, above all, struggle. It wasn't about each of us fighting with a gun—this struggle had differ-

ent forms. Women played a big role in it, taking care of everyday life. My mother, Hélène Blanchin, despite having lost her husband, didn't hesitate for a moment to take the refugees into her home. She had to cook, do laundry and care for an additional five people – it was a lot of work. Janina became very close to my mother, and, together, they cared for the house and all its residents.

We lived in constant fear—of each new day, of every carelessly uttered word, of neighbors noticing that we were cooking more food, doing more laundry, or hearing strange voices from our house. At that time, everything seemed suspicious. Many people collaborated with the occupiers and you had to be careful of every step. Eventually, a new shelter had to be found for the Lanzenbergs, and my aunt and uncle, Yvonne and Aristide Audi, decided to help us and take them in. They lived there until the liberation. We tried to visit them and continued to care for them. After the war, my father was posthumously decorated for his courage as a member of the resistance and in our town, the main square bears his name. I think he and my mother would confirm my opinion that we were not really doing anything special. We were just trying to prevent a few people from dying. We were doing exactly what every French woman and every Frenchman at that time should have been doing: following our national motto of “liberté, égalité, fraternité” and, despite the fear, acting. Not standing by. Not watching. Acting to save lives.

Mój Ojciec, Albert Blanchin, został zdradzony i uwięziony. To było 21 grudnia 1943 roku; Gestapo weszło do naszego domu i zabrało go do Montluc. To było stare więzienie, które Niemcy zamienili w miejsce kaźni wielu Francuzów. Mojego Ojca rozstrzelano 10 stycznia 1944 jako odwet za zamach na niemieckich żołnierzach stacjonujących w Lyonie. Zrobiono to bez sądu, jakimś wewnętrznym nakazem, zupełnie bezprawnie.

Dwanaście dni później do naszych drzwi zapukało czworo Lanzenbergów, żydowskich uciekinierów z Marsylii. Oni tułali się po południowej Francji po tym, jak dokładnie rok wcześniej, w styczniu 1943, doszło w Starym Porcie do oblawy na Żydów, którą zorganizowali Niemcy i żandarmi francuscy. Dwadzieścia tysięcy ludzi trafiło wtedy w ręce oprawców, a około tysiąc z nich wysłano do obozów koncentracyjnych w Niemczech.

Swoją gehennę przeszła też mama Janiny Lanzenberg, Marthe Hensi, którą aresztowano w jej domu w Dolmieu. To jest miejscowość oddalona od naszej Thuellin o około sto kilometrów. To była nieprawdopodobnie dzielna kobieta, bardzo odważna, śmiała, twarda. Udało jej się uciec z transportu, ale oczywiście nie mogła już wrócić pod swój dawny adres, który znali francuscy żandarmi. Poprzez nasze stałe kontakty z podziemiem udało jej się dołączyć do rodziny. I tak to, Lanzenbergowie zamieszkali z nami na kilka miesięcy.

To był czas pełen niepewności, strachu, ale też walki. Nie chodzi o to, że każdy z nas walczył z karabinem, walka miała różne odcienie. Wielką rolę odgrywały w niej kobiety troszcząc się o codzienne życie.

Moja Mama, Hélène Blanchin, mimo iż dopiero co straciła męża, nawet przez chwilę nie wahała się przyjąć uciekinierów do domu. Dodatkowo pięć osób, dla których trzeba gotować, prac, zajmować się nimi, troszczyć się – to była wielka praca. Janina bardzo zżyła się z moją Mamą, razem zajmowały się domem i wszystkimi potrzebami mieszkańców. Towarzyszył nam ciągły strach o wszystko, o każdy kolejny dzień, o każde nieopatrznie rzucone gdzieś słowo, o to, że sąsiedzi zorientują się, że gotujemy więcej jedzenia, robimy więcej prania, że z naszego domu słychać obce głosy. W tamtym okresie wszystko było podejrzane, wielu ludzi kolaborowało z okupantami i trzeba było uważać na każdym kroku. Dlatego w którymś momencie trzeba było znaleźć nowe schronienie dla Lanzenbergów i moje wujostwo, Yvonne and Aristide Audi, zdecydowali się nam pomóc i przyjąć ich do siebie. Oni mieszkali tam do czasu wyzwolenia, a my staraliśmy się ich odwiedzać i nadal troszczyć o ich potrzeby.

Po wojnie mój Ojciec został pośmiertnie odznaczony za swoją odwagę jako członek ruchu oporu, a w naszym miasteczku, główny plac nosi jego imię. Myślę, że On i moja Mama potwierdziliby moje zdanie, że tak naprawdę nie robiliśmy niczego specjalnego, po prostu staraliśmy się zapobiec śmierci paru osób. Robiliśmy dokładnie to, co tak naprawdę każda Francuzka i każdy Francuz w tamtym czasie powinni byli robić: podążać za naszym narodowym mottem „liberté, égalité, fraternité” i pomimo strachu, działać, nie stać, nie przyglądać się, tylko działać, żeby ratować ludzkie życie.

HUGUETTE BLANCHIN

THE BLANCHIN FAMILY, THANKS
TO THE COOPERATION OF
THEIR RELATIVES, SAVED FROM
DEATH SEVERAL MEMBERS OF
THE LANZENBERG AND HENSI
FAMILIES: HENSI MARTHE,
LANZENBERG ANNEMARIE,
LANZENBERG JANINE,
LANZENBERG LÉON.

Place of rescue of Jews:
Thuellin, Isere, France

JAROSŁAWA LEWICKI

BORN ON JANUARY 01, 1935 IN POLAND (TODAY UKRAINE), LIVES IN ISRAEL

How many wise and famous people we had in Złoczów! It was a city rich in talented people. I remember Jakub Imber. He was a writer, a poet, a songwriter, and a translator. His uncle, also one of our citizens, wrote the national anthem of Israel. The song is titled “Ha-Tikva,” meaning hope, because when Jews have nothing else left, they still have hope—it is a kind of last resort. I have been living in Israel for years, and it may sound strange, but this anthem reminds me of Złoczów. Every time I hear it, I imagine Rysio Fajering and Jurek Szenker, two boys who escaped from the terrible massacre of Jews in our town. I also see dozens of others for whom my grandpa organized hiding places and to whom I brought food.

The first pogrom occurred right at the start of the German occupation in 1941. During that time, the Germans and Ukrainians killed a few thousand people. I don’t know exactly how many, maybe two, maybe three thousand. Exactly one year later, the Germans deported thousands more people to Bełżec. My grandfather couldn’t get over it. On the one hand, open hatred raged in the town. Some residents, mainly Ukrainians, were merciless towards Jews. Yet, on the other hand, there was indifference—a numbness. Even those who could help did nothing.

For the first year and a half, the ghetto was not yet closed, but the Jews no longer had anything of their own. Everything was taken from them, and they were crowded into a separate part of the city, guarded

by Ukrainian gendarmes. From the very beginning, Grandpa began organizing help for our friends. I was small and agile—a little kid who didn’t really stand out—so I smuggled in food and medicine. Sometimes, I carried a backpack; other times, I hid a “delivery” under my dress. The gendarmes never checked me. Mom cooked for everyone, baked bread, and sometimes made something better to make them feel a little happier.

Rysiek and Jurek managed to escape this nightmare. I don’t know exactly how and when they escaped, but probably during the march. They came to us exhausted, frightened, hungry, and sick. I could go on listing their ailments, but the most painful thing was their fear. Their terror, which they carried in their eyes, in their gestures, and in the way they spoke. They were prepared for the worst every second and were afraid of everyone and everything. When they finally moved in with us—in hiding, of course—they trembled at the sound of every rustle, every strange voice coming from the street or the yard. For over a year, my mom and grandpa took care of them as best they could. The hardest part of taking care of them was hiding our fear from them because we didn’t sleep at night either. I still have nightmares that the neighbors were coming to us with axes to kill us all. We knew that we had to be strong for Rysiek and Jurek; we had to save them and give them hope for a future life. And we succeeded! And why? Because Hope comes from Złoczów.

Ile myśmy mądrych i sławnych ludzi w Złoczowie mieli! To było miasto-kopalnia talentów. Ja pamiętam Jakuba Imbera, on był pisarzem, poetą, piosenki pisał, tłumaczył. Jego wujek, też od nas, hymn narodowy Izraela napisał. Ta piosenka nosi tytuł „Ha-Tikwa”, to jest nadzieja, bo Żydom jak już nic innego nie zostanie, to jeszcze mają nadzieję, to taka ostatnia deska ratunku. Ja od lat mieszkam w Izraelu, i może to zabrzmie dziwnie, ale ten hymn przypomina mi Złoczów. Za każdym razem, kiedy go słyszę, przed oczami stają mi Rysio Fajering i Jurek Szenker, dwóch chłopaków, którzy uciekli ze strasznej masakry Żydów w naszym miasteczku. Widzę też dziesiątki innych, którym Dziadek zorganizował kryjówki, i którym nosiłam jedzenie.

Pierwszy pogrom miał miejsce zaraz na początku niemieckiej okupacji w 1941 roku. Wtedy Niemcy zabili parę tysięcy osób, nie wiem dokładnie ile, może dwa, może trzy tysiące. Dokładnie rok później Niemcy wywieźli do Bełżca kolejne tysiące ludzi. Mój Dziadek nie mógł tego przeboleć. Z jednej strony szalała w miasteczku jawna nienawiść, niektórzy mieszkańcy, głównie Ukraińcy, byli bezlitośni dla Żydów, a z drugiej strony panowała obojętność, odrętwienie; nawet ci, którzy mogliby pomóc, byli bezczynni.

Przez pierwsze półtora roku getto nie było jeszcze zamknięte, ale Żydzi i tak nie mieli już nic swojego. Wszystko im zabrano i stłoczono ich w wydzielonej części miasta, której pilnowali ukraińscy żandarmi. Dziadek od pierwszych chwil zaczął organizować pomoc dla naszych przyjaciół. Ja byłam mała i zwinna, taki brzdąc, który niespecjalnie rzucał się w oczy, więc szmuglowałam jedzenie i leki. Czasem miałam plecak, czasem chowałam „dostawę” pod sukienką. Żandarmi nie skontrolowali mnie nigdy. Mama gotowała dla wszystkich, piekła chleby, czasem coś lepszego zrobiła, żeby im trochę raźniej było.

Najgorszy moment przyszedł pod koniec 1942, kiedy Niemcy zamknęli getto. Tam się działy dantejskie sceny; ja to wszystko widziałam, bo tam chodziłam, miałam swoje sposoby, żeby tam się dostać a potem stamtąd wyjść. Do naszego getta przywieziono Żydów z innych małych okolicznych miasteczek i wiosek. Razem było ich tam około dziewięciu tysięcy, prawie bez środków do życia, chorych ludzi, wymaltretowanych, wychudzonych. Ja miałam jedzenie tylko dla kilku z nich; to był koszmar dla mnie, że nie mogłam pomóc innym, tylko tym wybranym, naszym przyjaciołom. Nawet dla nich powoli zaczynało brakować lekarstw, a choroby w getcie szerzyły się jak lawina. Po paru miesiącach od zamknięcia Niemcy postanowili zamordować wszystkich Żydów przepędzali ich do Jeleńkowicy, to było obok Złoczowa, gdzie rozstrzelano około cztery tysiące osób.

To właśnie z tego kosmaru udało się uciec Rysiovi i Jurkowi. Nie wiem dokładnie, jak i kiedy uciekli, ale prawdopodobnie podczas marszu. Przyszli do nas, wymęczeni, zastraszeni, głodni, chorzy – mogłabym długo wyliczać ich przypadłości, ale najbardziej dotkliwy był strach. Ich strach, który nosili w oczach, w gestach, w sposobie mówienia. Oni byli w każdej sekundzie przygotowani na najgorsze i bali się każdego i wszystkiego. Kiedy już zamieszkali z nami – oczywiście w ukryciu – drżeli na dźwięk każdego szmeru, każdego obcego głosu dobiegającego z ulicy lub podwórka. Przez ponad rok moja Mama i Dziadek opiekowali się nimi najlepiej, jak potrafili. Najtrudniejsze w opiece było ukrywanie naszego strachu przed nimi. Bo myśmy też nie spali nocami, ja do dzisiaj mam koszmary nocne, że sąsiedzi przychodzą do nas z siekierami, żeby nas wszystkich zabić. Wiedzieliśmy, że my musimy być silniejsi od Ryśka i Jurka, musimy nie tylko ich uratować, ale też dać im nadzieję na dalsze życie. I to się udało! A dlaczego? Dlatego, że Nadzieja pochodzi ze Złoczowa.

JAROSŁAWA LEWICKI

Place of rescue of Jews:
Żłoczów, Poland (today
Ukraine)

THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO IN ŻŁOCZÓW IN THE SPRING OF 1942. IT HOUSED UP TO 9,000 PEOPLE WHO WERE DEPORTED TO THE DEATH CAMPS IN BEŁŻEC, LACKIE WIELKIE, AND THE GHETTO IN LWÓW. SEVERAL THOUSAND PEOPLE WERE KILLED DURING POGROMS AS LATE AS 1941 AND IN MASS EXECUTIONS. THE LEWICKI FAMILY—ALEKSANDER, HIS DAUGHTER KATARZYNA, AND GRANDDAUGHTER JAROSŁAWA—MANAGED TO SAVE SEVERAL PEOPLE FROM EXTERMINATION, INCLUDING RYSIO FAJERING, JUREK SZENKER, ABRAHAM SZAPIRO, AND SEVERAL OTHERS WHO WERE HIDING IN THE NEARBY FORESTS.

IRENA SENDERSKA-RZOŃCA

BORN ON FEBRUAR 21, 1931 IN POLAND (TODAY UKRAINE),
PASSED AWAY ON APRIL 20, 2025 IN POLAND

Borysław was a large city in those times, known for its large oil industry, mines, and other industries. We were a fairly poor family. Dad, Józef, worked as a firefighter, while Mom, Helena, took care of the house and us. With four children, there was always plenty to do. In 1939, when the Russians attacked us, terror descended on the city, mainly targeting the intellectual elite. They didn't pay much attention to my family; Dad's job was important in both peace and wartime, so we experienced relatively little trouble.

In the summer of 1941, the Germans entered the city, and a dark period began for the Jews of Borysław. Right at the beginning of July, with the occupiers' consent, both my compatriots and the Ukrainians began a pogrom against the Jewish population. I don't know how many people were murdered then, but I believe it was in the hundreds. That was the first time I truly understood the meaning of terror, fear, and hatred. Soon after these events, a ghetto was established, locking up around 13,000 people—about a third of Borysław's population at the time. This was when the genocide began. It was a shock for us, as we lost some friends or acquaintances every day. At that time, our beloved Dr. Elias Bander and his family also disappeared from our sight, although I remember that we were aware that they were somewhere outside the ghetto. He was an extraordinary man—good, helpful, and an excellent doctor.

One day, an acquaintance of our father knocked on our door to say he was moving to another city. I can't remember the exact details, but I suspect it was a forced move, perhaps a kind of escape due to his participation in the underground or other conspiratorial activities. When he came to say goodbye, we learned that, for nearly two years, he had been hiding Dr. Bander, his wife Regina and their young son Myron. Our joy at their survival was mixed with real fear. We were very happy that the doctor was alive, but we also realized that it was now our responsibility to provide him and his family with a safe hiding place.

My parents didn't hesitate for a moment and immediately welcomed them into our home.

Dad arranged a place for the Banders in the attic of a small storage room that was in the yard and belonged to us. We kept pigeons and a goat there, so it was not surprising that we had to go there every day. The birds also made enough noise to mask human sounds. However, sometimes someone needed to sneeze loudly, cough, or take a deep breath that could be overheard and since we shared the yard with neighbors, the fear that someone might hear or observe something was really overwhelming.

After a short family meeting, we decided that I would be responsible for looking after the Banderas. I was thirteen at the time, but the war had already been going on for several years, and like many my age, I had matured beyond my years. Each day, I would check on them, take out the waste—but only at night—bring them food, and do their laundry. Mrs. Regina was a very neat and clean woman, she liked order, yet she had to live in such terrible conditions for several years. During the day, they had to remain lying down, only daring to “stretch their legs” at night.

The hardest moments were when the Germans were already slowly retreating, aware that the Russians would soon defeat them. By then they had completely lost the last bit of control over themselves. They were running out of supplies, so these young soldiers, constantly hungry, would run into houses, yards, sheds, and barns to find something to eat. For several weeks, we even had a few Germans staying with us. During that time, we were really trembling with fear that they would accidentally find the doctor and his family. I don't think any of us slept during those dozens of nights. We walked around in a state of numbness, full of fear, and under the watchful eyes of the neighbors, who began to take an interest in my frequent visits to the shed. When they asked me questions, I always answered that I was visiting the goat to keep it from feeling lonely.

Borysław to było duże miasto jak na tamte czasy, wielkie centrum naftowe, kopalnie, przemysł. My byliśmy dosyć biedną rodziną, Tata, Józef, pracował jako strażak a Mama, Helena, zajmowała się domem i nami. Było nas czworo dzieci, więc było co robić. Kiedy w 1939 roku zaatakowali nas Rosjanie, to w mieście rozpoczął się terror, głównie dla elit intelektualnych. Mojej rodziny się specjalnie nie czepiali, Ojciec wykonywał zawód ważny i w czasach pokoju i wojny, więc mieliśmy względny spokój.

Latem 1941 roku do miasta wkroczyli Niemcy i rozpoczął się czarny okres dla Żydów borysławskich. Zaraz na początku lipca, za przyzwoleniem okupantów, zarówno moi rodacy, jak i Ukraińcy, rozpoczęli pogrom Żydów. Nie wiem, ilu ludzi wtedy zamordowano, ale myślę, że setki. Wtedy pierwszy raz zrozumiałam, co to znaczy terror, strach i nienawiść. Zaraz po tych wydarzeniach utworzono getto, w którym zamknięto jakieś trzynaście tysięcy ludzi - to była wtedy jedna trzecia mieszkańców Borysławia – i rozpoczęto bardzo szybko ludobójstwo. Dla nas to był szok, ponieważ z dnia na dzień traciliśmy jakiś znajomych lub przyjaciół. W tym czasie z pola naszego widzenia zaginął też nasz ukochany doktor Bander z rodziną, chociaż pamiętam, że mieliśmy świadomość, że oni są gdzieś poza gettem. To był niezwykle człowiek, dobry, uczynny, świetny lekarz.

Ktoregoś dnia zapukał do nas znajomy Ojca i powiedział, że się wyprowadza do innego miasta. Nie potrafię sobie przypomnieć, ale przypuszczam, że była to jakiegoś rodzaju przymusowa wyprowadzka, rodzaj ucieczki z powodu uczestnictwa w podziemiu lub innej konspiracyjnej działalności. Kiedy przyszedł się pożegnać, okazało się, że od prawie dwóch lat ukrywał Eliasa Bandera, jego żonę Reginę i ich małego syna Myrona. Nasza radość pomieszana była z prawdziwą trwogą. Bardzo się ucieszyliśmy, że doktor żyje, ale z drugiej strony mieliśmy świadomość, że teraz na nas spada obowiązek zapewnienia

jemu i jego rodzinie bezpiecznej kryjówki. Moi rodzice nie zastanawiali się ani chwili i od razu przyjęli ich do swojego domu. Tata, na strychu takiego małego składziku, który był na podwórku i należał do nas, zorganizował miejsce dla Banderów. Trzymaliśmy tam gołębie i kozę, więc nie było niczym dziwnym, że codziennie trzeba było tam wchodzić, ptaki robiły też trochę hałasu, który zagłuszał ludzkie odgłosy. Czasem przecież ktoś musi głośno kichnąć, zakaszleć, oddetchnąć głębiej, a nasze podwórko było wspólne z innymi sąsiadami, stąd strach, że ktoś może coś usłyszeć albo zaobserwować był naprawdę duży.

Po krótkiej rodzinnej naradzie ustaliliśmy, że ja będę odpowiedzialna za opiekę nad Banderami. Miałam wtedy trzynaście lat, ale wojna trwała już kilka lat, więc ja, tak jak i inni moi rówieśnicy, zdążyliśmy dojrzeć ponad wiek. Tak więc zaglądałam do nich codziennie, wynosiłam nieczystości – ale te tylko nocą – przynosiłam jedzenie, robiłam im pranie. Pani Regina była bardzo zadbaną i czystą kobietą, lubiła porządek a parę lat przyszło jej żyć w tak strasznych warunkach. Oni w ciągu dnia mogli tylko leżeć, dopiero nocą pozwalali sobie na „rozprostowanie nóg”.

Najtrudniejsze momenty były wtedy, kiedy Niemcy już się powoli wycofywali, już wiedzieli, że Rosjanie ich pokonają, i wtedy tracili resztki kontroli nad sobą. Ich zaopatrzenie szwankowało, więc te młode chłopaki, ciągle głodne, wpadały do domów, na podwórka, do szop i stodół, żeby znaleźć coś do jedzenia. Przez parę tygodni mieliśmy nawet paru zakwaterowanych u nas Niemców. Wtedy naprawdę drżeliśmy ze strachu, że przypadkiem znajdą lekarza i jego rodzinę. Wydaje mi się, że przez te kilkadziesiąt nocy, nikt z nas nie spał. Chodziliśmy jak otępiali, pełni obaw do tego pod czujnym okiem sąsiadów, którzy zaczęli interesować się moimi częstymi wizytami w szopie. Na ich pytania zawsze odpowiadałam, że do kozy chodzę, żeby jej trochę w samotności ulżyć.

IRENA SENDERSKA-RZOŃCA

Place of rescue of Jews:
Borysław, Poland (today
Ukraine)

BEFORE THE WAR, BORYSŁAW WAS ONE OF THE LARGEST POLISH CITIES, A CENTER OF THE OIL INDUSTRY. OVER 30 PERCENT OF THE INHABITANTS WERE JEWS. THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO IN BORYSŁAWIEC IN THE SUMMER OF 1942, TO WHICH THEY ALSO TRANSPORTED JEWS FROM NEARBY TOWNS. A YEAR LATER, BETWEEN MAY 25 AND JUNE 2, 1943, THE GHETTO WAS LIQUIDATED. PEOPLE WERE DEPORTED TO BEŁŻEC, LABOR CAMPS (PŁASZÓW), AND MASS EXECUTIONS WERE CARRIED OUT. THE LAST TRANSPORT FROM BORYSŁAWIEC, CONSISTING OF 350 PEOPLE, WAS SENT TO AUSCHWITZ-BIRKENAU ON JULY 21, 1944. JÓZEF AND HELENA SENDERSKI, TOGETHER WITH THEIR DAUGHTER IRENA, SAVED THE FAMILY OF DOCTOR BANDER: ELIAS, HIS WIFE REGINA, AND SON MYRON.

MARIA MIKRUT

BORN ON DECEMBER 08, 1938 IN POLAND,
PASSED AWAY ON MARCH 24, 2023 IN POLAND

In the middle of the day, someone came running to our farmstead, shouting that Janek, our father, had been killed by the Germans in the forest. I remember that day well; it was cold, so piercingly cold yet sunny. Dad loved the sun very much. Whenever it was shining, he would even take the pigs out of the pigsty and into the field. He always said they deserved a bit of joy out of life too.

Mom was crying, overcome with both grief and fear. She hugged us tightly, her whole body trembling. It wasn't until the evening that we learned that the Fisz family had also been killed, all six of them, including Henia's granddaughter, Rózia, little Rózyzka, just three years old.

For a long time afterward, I couldn't stop wondering why they hadn't killed us all too. After all, they knew it was our father and that we had all helped Jews. The Polish police were also present at the execution—they knew us, our house, our address, and our family. Wola was a small village. To this day, I don't know why we survived. Perhaps they took pity on us, or maybe the policemen didn't tell the Germans who "Mr. Janek" was.

On December 8, 1942, exactly half a year earlier, Henia Fisz, along with her daughters Bajla, Esterka, and Mila, her son Mosz, and her granddaughter, had knocked on our door. The Fisz family were our acquaintances, though it would be hard to say that our parents were particularly close with them. They simply shared the kind of familiarity common among people in small towns. We didn't have much, and they didn't either, but we sometimes exchanged goods, services, favours, and pleasantries. They had their world, and we had ours, yet we liked each other very much. On Sundays, after church, we would visit them. Since they only had Saturdays as a holiday, on Sundays, Henia, always busy, was happy to get rid of her kids for a while as they ran out into the fields with us.

They escaped just before the massacre, before the liquidation of the ghetto, when the Germans were killing all the Jews. I don't remember how they managed to get out of that hell, but they came to us because they had nowhere else to go. My parents didn't hesitate for a moment. They took them in right away, and my father very quickly arranged

a place for them in the barn. It was quite cozy and on the side of the road because the barn wasn't right next to the house. Mom, our father's beloved Bronka, immediately had to figure out how we were going to feed an additional six people, what we were going to do with them, how we were going to entertain the little one, wash their clothes, and generally what our days would look like. We were a very pious family, and we put our hope in prayer. Mom said: "It is what it is; with God's help we'll manage." And so, for several months, I would run to the barn with the twins, pulling a gray cart filled with cans of milk and carrying laundry. When it got cold, they would come to the house for the night, because we felt sorry to leave them in that barn. They had no way to warm themselves there, they couldn't light a fire because the neighbors would find out. I even enjoyed those evenings with them. I could carry Rózia, pet her a little, rock her in the rocking chair, or sit on the stove. But everything had to be done in secret. The windows were always covered, and the doors bolted when the Fisz family came down to visit us. And so we passed day after day in great fear, I don't deny it, until one day the news came that the Germans were searching barns and houses for Jews who had managed to escape the liquidation.

Dad immediately got to work. He led the Fisz family out of the barn into the forest, where he first built them a makeshift shelter from sticks, like a small hut. A few days later, he dug them a dugout. He did it all on his own, insulated it with straw, and covered it so it looked like leaves were lying on the moss. My mother didn't want us to go into the forest. It wasn't until later that I learned how close we were to danger because both the Germans and the Poles were already sensing something. Informers and blackmailers were starting to appear. But my parents decided not to give up. They took the risk because they knew that without us the Fisz family would surely die. And then one snowy night came and this is what brought misfortune. The Germans and the Polish police simply got a "tip" from someone and followed his tracks. They shot everyone on the spot. My mother managed to persuade them to leave my father's body behind and she was able to bury him in the cemetery. The Fisz family remained somewhere in the forest.

W środku dnia ktoś przybiegł do nas do zagrody i wykrzyczał, że Janka, naszego Ojca, zabili Niemcy w lesie. Pamiętam dobrze ten dzień; było zimno, tak przenikliwie, ale słonecznie. Tata bardzo lubił słońce, nawet świnie z chlewu na pole wyprowadzał, jak słońce świeciło. Zawsze powtarzał, że i im coś się z życia należy.

Mama płakała, ale jakoś tak i z żalu, i ze strachu. Przytulała nas mocno, cała drżała. Dopiero wieczorem dostaliśmy informację, że Fiszów też zabito, całą szóstkę, nawet wnuczkę Henii, Rózię, Rózyckę małą, trzyletnią. Potem, długo potem, zastanawiałam się nawet, czemu nas wszystkich nie zabili. Przecież wiedzieli, że to nasz Tata i że my wszyscy Żydom pomagaliśmy. Przy egzekucji była też polska policja, oni nas znali, nasz dom, nasz adres, naszą rodzinę, Wola była małą wioską. Do dzisiaj nie wiem, czemu przeżyliśmy, może się ulitowali i policjanci nie powiedzieli Niemcom, kim był „pan Janek”.

To było ósmego grudnia 1942 roku, a dokładnie pół roku wcześniej Henia Fisz razem z córkami Bajlą, Esterką, Miłą, synem Moszem i wnuczką zapukała do naszych drzwi. Fiszowie byli naszymi znajomymi, ale trudno powiedzieć, żeby rodzice jakoś specjalnie przyjaźnili się z nimi. Po prostu taka wiejsko-małomiasteczkowa zażyłość. Myśmy za dużo nie mieli, oni za dużo nie mieli i czasem wymienialiśmy towary, usługi, przysługi, grzeczności. Oni mieli swój świat, my swój, ale bardzo się lubiliśmy, w niedzielę po kościele chodziliśmy do nich, bo oni tylko soboty mieli święte, więc w niedzielę Henia, zawsze zapracowana, była zadowolona, że się „drobnicy” z domu pozbędzie, która z nami na pole wybiegała.

Oni uciekli tuż przed masakrą, przed likwidacją getta, kiedy Niemcy wszystkich Żydów zabijali. Nie pamiętam, jak im się udało wydostać z tego piekła, ale przyszli do nas, bo nie mieli gdzie się podziać. Moi rodzice nawet chwili się nie zastanawiali, od razu ich przyjęli i bardzo szybko Tata zorganizował dla nich miejsce w stodole, nawet dość

przytulne i takie na poboczu, bo stodoła nie stała zaraz przy domu. Mama, ukochana Bronka naszego Ojca, szybko musiała wymyśleć, jak będziemy karmić dodatkowe sześć osób, co będziemy z nimi robić, jak zabawiać maleństwo, prać ich rzeczy i tak ogólnie, jak będą teraz wyglądały nasze dni. Myśmy byli bardzo pobożną rodziną i pokładaliśmy nadzieję w modlitwie. Mama mówiła: jest jak jest, z Bożą pomocą damy radę. I tak przez kilka miesięcy biegałam z dwojaczkiem do stodoły, z siwakiem, bańkami mleka, pranie nosiłam. Kiedy się zrobiło zimno, to oni na noc przychodzili do nas, bo nam ich szkoda było w tej stodole zostawić. Tam nie mieli się jak ogrzać, żadnego ognia nie mogli rozpaścić, bo by się sąsiedzi zorientowali. Ja to nawet lubiłam te wieczory z nimi, Rózię mogłam ponosić, popieścić trochę, w bujance ją pohuścić, na zapiecku usiąść. Tylko wszystko musiało być robione w tajemnicy, okna pozasłaniane; drzwi były zawsze zaryglowane jak Fiszowie do nas schodzili. I tak nam mijał dzień po dniu, nie powiem, w dużym strachu, aż któregoś dnia gruchnęła wiadomość, że Niemcy Żydów po stodołach i domach szukają, którym się przed likwidacją udało uciec.

Tata natychmiast zaczął działać, wyprowadził Fiszów ze stodoły do lasu i tam zorganizował im najpierw jakieś lokum z patyków, takie jak szałas, a po kilku dniach wybudował im ziemiankę. Sam jeden kopał, słomą ocieplał, pokrywę zrobił taką, że niby liście leżały na mchu. Nas już do tego lasu matka nie chciała wypuszczać. Dopiero po czasie dowiedziałam się, że te wszystkie działania były na granicy życia i śmierci, bo i Niemcy, i Polacy już coś wyczuwali, jacyś donosiciele się pojawiali, szantażyści. Ale moi rodzice postanowili nie odpuszczać, zaryzykowli, ponieważ wiedzieli, że bez nas Fiszowie zginą. A potem nastąpiła śnieżna noc i to, następnego dnia, zgubiło mojego ojca. Niemcy z polską policją po prostu dostali od kogoś „cynka” i poszli po jego śladach. Zastrzelili wszystkich na miejscu. Mamie tylko ciało ojca dało się wyprosić i mogła go na cmentarzu pochować. Fiszowie zostali tam gdzieś w lesie.

MARIA MIKRUT

Place of rescue of Jews:
Wola Brzosteczka/
Brzostek, Poland

JAN AND BRONISŁAWA JANTOŃ, TOGETHER WITH THEIR DAUGHTER MARIA, TRIED TO SAVE THE LIVES OF HENIA FISZ, HER DAUGHTERS BAJLA, ESTERKA, MILA, MOSZE'S SON, AND HENIA'S GRANDDAUGHTER RÓŻA. AS A RESULT OF THE DENUNCIATION, SIX JEWS, AS WELL AS JAN JANTOŃ, WERE MURDERED BY THE GERMANS IN DECEMBER 1942.

MARGITA LEBDOVICOVA

BORN ON APRIL 15, 1930 IN CZECHOSLOVAKIA (TODAY SLOVAKIA),
LIVES IN SLOVAKIA

My uncle, whom I loved very much, had the misfortune of being mentally ill. The whole family took care of him, and we were very close, living near one another. We looked to religion for guidance in our everyday troubles. We lived in a totalitarian state, under a dictatorship, within a complicated social mix. In our area, most of the residents were German-speaking, so I also had to learn German.

In 1938, anti-Jewish regulations were introduced, and a year later, Jews lost the right to practice various professions. Doctors, for example, could no longer work, and Jews were no longer accepted as patients in hospitals. Before this, many of the shops in the nearby town, Kežmarok, were owned by Jews, as there were practically no Jews in our village. We often went there if we needed to see a tailor, a shoemaker, or a doctor. My uncle loved these little trips because it was a change from everyday life for him. But all of this came to an end with the establishment of the First Slovak Republic and the onset of terror.

In May 1941, the first signals of brutality reached our village of Mlynčeky from Kežmarok when a real pogrom was carried out there: private houses where Jews lived were destroyed, and the Great Synagogue was destroyed. We were worried about a few of our friends, the Goldmann family, who fortunately survived these events unscathed. But it was only for a while, as in 1942, deportations to death camps began. Right at the beginning of March, women were sent to Auschwitz; I don't know how many, maybe a hundred women. At the time, we didn't fully understand what was happening; we heard rumors, but we weren't sure if they were true. It wasn't until only a month later that it became clear to everyone where the Jews were being taken: to a place of no return. Several members of the Goldmann family met this fate, but Maximilian, his wife Gisela, and their little son hid with local peasants. When things calmed down a bit, they came to us.

We were terribly afraid, but Maximilian said God must have inspired him on Yom Kippur. He had some kind of premonition that he had to escape. Because it was on their holiest holiday that the Germans took away his parents and cousins, while he survived.

My father, Ján, had arranged a place for them in the barn. He built a special wall that separated them from the cows, but he did it in such a way anyone could think that there was nothing there. They were a bit cramped, but safe. We couldn't hide them in the house because of my sick uncle, who couldn't really control what he said and to whom.

The most terrible days we experienced came toward the end of the war. The Germans were already retreating; there was some chaos. They would burst into various houses, take food, and sometimes stay for a few days. That was exactly what happened to us. One day, a few Germans rode up on horseback, put their animals in the barn next to our cows, and moved in with us. We were all paralyzed with fear. We didn't know how long they would stay or what might happen. In order not to arouse suspicion, we almost never entered the barn, only going in as usual to tend to the animals. The Goldmanns sat quietly, like a mouse under a broom, and we had no contact with them. For a few days, they were locked in there without food or water, with their little son, who was not yet two years old at the time. I don't know how they managed to stay quiet with the hungry and dehydrated Moszek. Later, after the soldiers had left, Gisela told us that she had heard my uncle coming from behind the wall and talking to the animals. This gave them hope because it meant that we were still alive, and my uncle's voice gave them hope for survival.

To this day, I thank God in my prayers that we managed to save at least a few lives. Since then, I have also tried to understand the ambiguous fates and tasks that we have to face in life. Each of us is different and has a different role to play, but we are all human.

Mój wujek, którego bardzo kochałam, miał to nieszczęście, że był chory psychicznie. Cała rodzina dbała o niego, byliśmy bardzo zżyci, żyliśmy blisko siebie. Religia bardzo pomagała nam w codziennych kłopotach. Żyliśmy w państwie totalitarnym, pod dyktaturą, w takiej trudnej mieszance społecznej. W naszej okolicy większość mieszkańców była niemieckojęzyczna, ja musiałam też uczyć się niemieckiego. Już w 1938 roku wprowadzono antyżydowskie regulacje, rok później Żydzi stracili prawo do wykonywania różnych zawodów, na przykład lekarze nie mogli dalej pracować a Żydów jako pacjentów, w ogóle przestano przyjmować w szpitalach. Wcześniej bardzo dużo sklepów w miasteczku obok, w Kežmarok, bo w naszej wsi właściwie nie było Żydów, należała do nich. Myśmy tam często chodzili, do krawców, do szewców i właśnie do lekarzy. Mój wujek uwielbiał te małe wyprawy, bo były dla niego odmianą od codzienności. To wszystko się skończyło wraz z powstaniem Pierwszej Republiki Słowackiej i nastaniem terroru.

Pierwsze sygnały o bestialstwie dotarły do naszej wsi Mlynčeky z Kežmarok w maju 1941 roku, kiedy tam dokonano prawdziwego pogromu, niszczone prywatne domy, w których mieszkali Żydzi, zniszczono Wielką Synagogę. Myśmy drżeli o kilku naszych przyjaciół, rodzinę Goldmannów, która szczęśliwie wyszła z tych zdarzeń bez szwanku. Jednak tylko do czasu, ponieważ w 1942 roku rozpoczęto deportacje do obozów zagłady. Zaraz na początku marca wysłano do Auschwitz kobiety, nie wiem, ile, może ze sto kobiet. Myśmy wtedy jeszcze o tym wszystkim nie do końca wiedzieli, coś się mówiło, ale bez pewności, że to może być prawda. Dopiero miesiąc później dla wszystkich stało się jasne, dokąd Żydzi są wywożeni: do miejsca bez powrotu. Kilku członków rodziny Goldmann spotkał ten los, ale Maximilian z żoną Gisela i ich małym synkiem ukryli się u chłopów, a jak trochę się uspokoiło, to przyszli do nas. Myśmy się strasznie bali, ale Maximilian powiedział, że chyba Bóg go w Yom Kipur natchnął, bo jakieś takie miał przeczucie,

że musi uciekać. Bo właśnie w ich największe święto Niemcy wywieźli jego rodziców i kuzynów, a on się uratował.

Mój Tata, Ján, zagospodarował dla nich miejsce w oborze. Wybudował specjalną ściankę, która oddzielała ich od krów, ale zrobił to w taki sposób, że każdy mógłby pomyśleć, że tam już niczego nie ma. Trochę było im ciasno, ale za to bezpiecznie. Nie mogliśmy ich ukrywać w domu ze względu na chorego wujka, który nie bardzo kontrolował co i komu mówi.

Najstraszniejsze dni, jakie przeżyliśmy wydarzyły się pod koniec wojny. Niemcy już się wycofywali, było trochę chaosu, oni wpadali do różnych domów, zabierali jedzenie, czasem się kwaterowali na kilka dni. Tak było właśnie w naszym przypadku. Któregoś dnia kilku Niemców zajechało konno, ustawili zwierzęta w oborze, obok naszych krów i zamieszkali u nas. Byliśmy wszyscy sparaliżowani strachem. Nie wiedzieliśmy, jak długo zostaną i co się może wydarzyć. Żeby nie wzbudzać podejrzeń prawie wogóle nie wchodziliśmy do obory, tylko tak zwyczajowo, żeby zwierzęta dopatrzeć. Goldmannowie siedzieli cicho, jak mysz pod miotłą a my nie mieliśmy z nimi żadnego kontaktu. Przez parę dni byli tam zamknięci bez jedzenia i picia, z małym syneczkiem, który nie miał wtedy jeszcze dwóch lat. Nie wiem jakim cudem udało im się zachować ciszę z głodnym i odwodnionym Moszkiem. Później, jak żołnierze odjechali, Gisela powiedziała nam, że słyszała zza ściany, jak mój wujek przychodził do zwierząt i z nimi rozmawiał. To dodawało im otuchy, bo świadczyło o tym, że my jeszcze żyjemy, a głos wujka był dla nich nadzieją na ocalenie.

Do dzisiaj w modlitwach dziękuję Bogu, że nam się udało ocalić choć parę ludzkich istnień. Od tamtego okresu staram się też zrozumieć nieoczywiste losy i zadania, z jakimi musimy zmierzyć się w życiu. Każdy z nas jest inny i ma inną rolę do wykonania, ale każdy z nas jest człowiekiem.

MARGITA LEBDOVICOVA

Place of rescue of Jews:
Mlynččky, Slovakia

FROM 1940 ON, KEZMAROK SERVED AS A MAJOR STATION ON THE ESCAPE ROUTE OF JEWS FROM POLISH GHETTOS TO HUNGARY; APPROXIMATELY 2,200 JEWISH REFUGEES PASSED THROUGH AND RECEIVED ASSISTANCE FROM A SPECIAL AGENCY THE JEWS OF THE CITY SET UP TO HELP REFUGEES IN TRANSIT. DURING 1942, SOME 75% OF THE JEWS OF KEŽMAROK (1200 PEOPLE) AND ITS AREA WERE DEPORTED TO DEATH CAMPS. ON ROSH HASHANAH 5705 (1944), THE GERMANS DISCOVERED A GROUP OF JEWS HIDING IN THE CITY; THEY TOOK THEM OUT AND, ON 22 SEPTEMBER, SHOT THEM ALL. LESS THAN 10% OF JEWS IN THE CITY SURVIVED TO LIBERATION. AMONG THEM WERE THOSE HIDDEN BY THE LEBDOVIČ FAMILY: GISELA, MAXIMILIAN AND THEIR SON MOSHE GOLDMANN.

STASĖ MINELGIENĖ

BORN ON APRIL 01, 1926 IN LITHUANIA, LIVES IN LITHUANIA

My father was shot exactly one day before liberation. It was a terrible time. The front was approaching very quickly, and we had to evacuate and go to our relatives in Jurbarkas. It was about twenty-five kilometers from our village Stakiai; most of it we traveled on foot, of course.

It was supposed to be safer for us there, but as it turned out, my father, Benediktas's "fame" reached the village before us. My family, my father and grandmother, were known throughout the area as "Jewish helpers," those who hid Jews or helped them escape. Back in Stakiai, one autumn day, our house was searched. They were looking for Jews in the cellar under the house and by the stream. At that time, the refugees were hiding in the barn. A few days later, a policeman came and told my father: "Benadas, we know for sure that you have Jews on your farm. It's only a matter of time that we find them. You know very well what will happen to you then." The Jews in the hideout heard everything. After dark, my father went out and did reconnaissance, and our fellow residents left the hideout shortly after. A few days later, the police chief came with a few Germans and dogs. They found nothing but took Father to Raseiniai and locked him in the school. Father and several other men tied sheets together and escaped from the second floor. The guards saw the escapees and opened fire, but Father returned home safely. The Jews no longer hid in our yard but would come for food.

One of them, my age, was Freda Friedman and her friend Zelde Kaduszin. They were hiding in a bunker in the forest with many other Jews from various ghettos and small towns in Lithuania. There were also the brothers Fajnsztajn, Iczchok and Herszel, who lived with us for

some time. When the Germans and the Lithuanian police discovered their hiding place, some of the people escaped, but unfortunately, most were murdered. Freda was shot in the hand, but she managed to save herself. Zelde was not in the bunker at the time. When she found out what had happened, she buried herself in some thickets, where she lay in fear for over two weeks without food or water. No one knew where she was or whether she was still alive. The Germans and Lithuanians searched the forests all the time. It was horrible. They were looking for these innocent people just to kill them. They walked through the woods with their dogs for days, dozens of them, to find a woman or a small child hidden somewhere. I will never understand the hatred they must have felt to do something like that. There were maybe thirty Jews in our village, a small community, not particularly rich. Most of them were women and children. Right at the beginning of the German occupation, in August 1941, the Lithuanian police gathered them all on the outskirts and ordered them to dig a hole and strip naked. They were all humiliated like that before the execution. The Fajnsztajn brothers had received a tip-off from someone at our mill a few hours earlier and had hidden in a relatively safe place. When they heard the burst of machine guns, they knew their loved ones were already dead.

When we reached Jurbarkas, the Lithuanian police reported us to the German gendarmes. They said that my father was a bad man because he had hidden Jews. That was enough to arrest him. When the Germans were retreating, they executed him at the last moment. We were given the right to bury my father—a "privilege" that millions of people did not have at that time.

Mojego ojca rozstrzelano dokładnie dzień przed wyzwoleniem. To był straszny czas. Front zbliżał się do nas bardzo szybko i musieliśmy się ewakuować do krewnych w Jurbarkas. To było z naszej wsi, Stakiai, jakieś dwadzieścia pięć kilometrów; większość z nich zrobiliśmy oczywiście na piechotę.

Tam miało być dla nas bezpieczniej, ale jak się okazało, „sława” mojego Ojca, Benediktasa, była szybsza od nas. Moja rodzina, czyli Tata i Babcia, znani byli w całej okolicy jako „żydowscy pomocnicy”, czyli ci, którzy chowają Żydów lub pomagają im w ucieczkach. Jeszcze w Stakiai pewnego jesienno dnia w naszym domu przeprowadzono rewizję. Szukali Żydów w piwnicy pod domem i przy strumieniu. W tym czasie uciekinierzy ukrywali się w stodole. Kilka dni później przyszedł policjant i powiedział mojemu ojcu: „Benadas, wiemy na pewno, że masz Żydów na swojej farmie. To tylko kwestia czasu, zanim ich znajdziemy. Wiesz dobrze, co się wtedy z tobą stanie.” Żydzi w kryjówce słyszeli wszystko. Po zmroku ojciec wyszedł na zwiady, a nasi współmieszkańcy wkrótce po tym opuścili kryjówkę. Kilka dni później przyszedł komendant policji z kilkoma Niemcami i psami. Nic nie znaleźli, ale zabrali ojca do Raseiniai i zamknęli go w szkole. Tata i kilku innych mężczyzn związało prześcieradła i uciekło z drugiego piętra. Strażnicy zobaczyli uciekinierów i otworzyli ogień, ale ojciec bezpiecznie wrócił do domu. Żydzi już więcej nie ukrywali się w naszej zagrodzie, ale przychodzili po jedzenie.

Jedną z nich, moją rówieśniczką, była Freda Friedman i jej przyjaciółka Zelde Kaduszin. One ukrywały się w bunkrze w lesie razem z wieloma innymi Żydami, z różnych gett i miasteczek litewskich. Byli

tam też bracia Fajnsztajn, Iczchok i Herszel, którzy mieszkali u nas przez jakiś czas. Kiedy Niemcy razem z litewską policją odkryli ich skrytkę, część ludzi uciekła, niestety większość zamordowano. Freda została postrzelona w dłoń, ale zdołała się uratować. Zelde nie było w tym czasie w bunkrze. Gdy dowiedziała się o tym, co zaszło, zakopała się w jakiś chaszczach, gdzie leżała ze strachu ponad dwa tygodnie bez jedzenia i picia. Nikt nie wiedział ani gdzie się znajduje, ani czy jeszcze żyje. Niemcy i Litwini przeszukiwali cały czas lasy. To było okropne. Szukali tych niewinnych ludzi, tylko po to, żeby ich zabić. Całymi dniami, razem z psami, chodzili po lasach, w kilkudziesięciu, żeby znaleźć gdzieś schowaną kobietę albo małe dziecko. Nigdy nie zrozumieć jaką nienawiścią musieli się kierować, żeby robić coś takiego. W naszej wsi żyło może trzydzieścioro Żydów, mała społeczność, niespecjalnie bogata. Większość z nich, to były kobiety i dzieci. Litewska policja zaraz na początku niemieckiej okupacji, w sierpniu 1941 roku zebrała ich wszystkich na rogatkach, kazała wykopać dół i rozebrać się do naga. Jeszcze ich wszystkich tak poniżyć przed egzekucją. Bracia Fajnsztajn dostali parę godzin wcześniej cynk od kogoś z naszego młyna i ukryli się w miarę bezpiecznym miejscu. Kiedy usłyszeli serię z karabinów maszynowych wiedzieli, że ich najbliżsi już nie żyją.

Kiedy dotarliśmy do Jurbarkas litewscy policjanci donieśli na nas niemieckim żandarmom. Twierdzili, że mój ojciec to zły człowiek, ponieważ ukrywał Żydów. To wystarczyło, aby go aresztować. Kiedy Niemcy się wycofywali w ostatniej chwili wykonali egzekucję. Otrzymaliśmy prawo pochowania Ojca. „Przywilej”, którego w tamtych czasach nie miały miliony ludzi.

STASĖ MINELGIENĖ

Place of rescue of Jews:
Stakiai/Reseiniai,
Lithuania

ON FRIDAY, AUGUST 9, 1941, AT 5:00 A.M., LITHUANIAN GENDARMES SHOT ALMOST ALL THE JEWISH RESIDENTS OF STAKIAI. ONLY A FEW ESCAPED DEATH, INCLUDING ICSZOK AND HIRSZ FAJNSZTAJN, FRED A FRIEDMAN AND ZELDE KADUSZIN, MOSHE VINIK, AND AJZIK KREMER. THEY WERE HIDING WITH LOCAL PEASANTS, IN THE FORESTS, AND IN A SPECIALLY BUILT BUNKER, WHICH OTHER JEWISH ESCAPEES ALSO REACHED. THE GERMANS DISCOVERED THE BUNKER, AND ABOUT 15 PEOPLE WERE KILLED ON THE SPOT. AMONG THE MURDERED WERE MOSHE VINIK, AND SORE AND JONE VINIK, WHO HAD ESCAPED FROM THE KAUNAS GHETTO. AFTER THE WAR, FRED A FRIEDMAN AND ICSZOK FAJNSZTAJN WERE MARRIED.

VASYL NAZARENKO

BORN ON JUNI 15, 1931 IN POLAND (TODAY UKRAINE),
LIVES IN UKRAINE

Niemirów was about twenty kilometers from our village. It was a sacred place for Jews just as Lavra was for us. There was nothing more sacred. One rebbe was more sacred than the other. One was wiser than the other. There were famous schools there. And everything was lost. We managed to save poor Betja just before the ghetto was liquidated. Bełżec took so many human lives that it is hard to comprehend.

Betja's mother, Etja Jaduszilwer, came to our house from Żorniszcz, a small town where many Jews lived. There were neither Jewish seamstresses nor tailors in our village, and Dad decided that we needed coats for the winter. At home, there were three of us children: Nadejda, Jefrosina, and me. We would invite a seamstress to visit us and she would sew everyone's clothes for a week before moving on to the next family. My father, Mojsej, went to the town at the beginning of October to arrange a visit by the Jewish tailors. We had already heard rumors that the Germans had created a ghetto there and that all Jews had to live together, but things were different then than they are now. There were no telephones. When someone died, a telegram was sent to the village mayor of the particular village to announce the news to the family living there. There was no communication like there is today. We knew that there were repressions, and that the Germans had introduced regulations, but we personally did not know any Jews, except from the markets or through the services they provided. It was only from Etja, when she was already staying with us, that I learned what the Sabbath was.

Well, Dad went to Żorniszcz and found a seamstress. However, according to the new German regulations, Jews were prohibited from working for local residents. Father considered this to be complete nonsense. He reached an agreement with Etja, put her on a cart, and secretly brought her to us. I don't remember exactly all the details, but every day, someone brought more and more terrible news from the city.

It was as if the Germans had nothing else to do but slander and abuse Jews. Our Mom, Lukerja, seemed to instinctively give Etja more and more work so that she wouldn't have to return to the ghetto. Until one day, the news broke about the pogrom in Żorniszcz—the corpses in the street, the panic, the failed escapes. That's when my parents immediately decided that Etja would stay hidden with us. Somehow, we convinced the neighbors that she had already left us. There were five of us in the house, and adding an extra person wasn't a problem at all. Etja was very hard-working—she helped around the house, she was a great cook, and she cooked dishes we didn't know. She told us how to keep a Jewish kitchen, a kosher one, what they did on Saturday, and what they weren't allowed to do. Somehow life went on, although fear was constant, because the stress was terrible. Etja stayed at home all the time because she couldn't go anywhere without someone seeing her.

One night, Mom heard crying. At first, she thought it was one of us, so she got out of bed and went first to my sisters' room, then to my stove, because I was sleeping by the stove. Finally, she realized that it was Etja crying in her corner. Mom hugged her, and then she started sobbing so much, so desperately that she woke us all up. It turned out that all the time she was with us, she didn't want to burden us with her problems, even though she realized that probably none of her family was alive anymore. That night, she had dreamed of her daughter, who was locked up in the ghetto in Niemirów, and all the emotions she had been hiding from us exploded at once.

My sisters, aged seventeen and twenty, immediately decided to go to Niemirów and find Betja. In the morning, they harnessed the horse and left with Father in the cart. In November 1941, the Germans had murdered over two thousand Jews in the Polish cemetery. They spared only a handful of the strong and young, whom they needed for slave labor. None of us knew if Betja was still alive, but despite this, the girls gathered what we had for bribes and set off into the unknown.

Jakieś dwadzieścia kilometrów od naszej wsi znajdował się Niemirów. To było dla Żydów takie miejsce jak dla nas Ławra. Nie było nic bardziej świętego. Jeden rebe bardziej święty od drugiego, jeden mądrzejszy od drugiego. Tam były szkoły sławne na cały ich świat. I wszystko zginęło. Nam chociaż się udało tą biedną Betję uratować i to tuż przed likwidacją getta. Bełżec pochłonął tyle ludzkich istnień, że aż trudno to objąć umysłem.

Mama Betji, Etja Jaduszilwer, trafiła do nas do domu z Żorniszcz, z takiej małej miejsciny, w której żyło dużo Żydów. U nas we wsi nie było Żydów, a Tata uznał, że my potrzebujemy płaszczy na zimę. Było nas troje dzieciaków w domu, Nadjeżdza, Jefrosina i ja. Kiedyś zapraszała się krawcową i ona obszywała wszystkich przez tydzień i szła do następnych. Mój Ojciec, Mojsej, pojechał na początku października do miasteczka, żeby ugadać z krawcami żydowskimi, kto będzie mógł i kiedy przyjechać. Myśmy już coś słyszeli, że tam Niemcy getto zrobili, że wszyscy Żydzi muszą mieszkać razem, ale kiedyś było inaczej niż teraz. Nie było nawet telefonów, a jak ktoś umarł to się telegram wysyłało do sołtysa w konkretnej wsi, żeby wiadomość rodzinie tam mieszkającej ogłosił. Nie było takiej komunikacji, jak jest dzisiaj. Wiadomo było, że są represje, Niemcy wprowadzają reżim, ale myśmy osobiście żadnego Żyda nie znali, tylko z targów i tak ogólnie z usług. Ja dopiero od Etji, jak już u nas była, dowiedziałem się, co to jest szabat.

No, ale Tata pojechał do Żorniszcz i znalazł krawcową, tylko się okazało, że zgodnie z niemieckimi nowymi przepisami, Żydzi mają zakaz pracowania dla okolicznych mieszkańców. Ojciec uznał to za kompletną bzdurę, dogadał się z Etją, wsadził ją na wóz i potajemnie przywiózł do nas. Dokładnie nie pamiętam, jak to było, ale dzień po dniu ktoś przywoził z miasta coraz okropniejsze nowiny, tak jakby Niemcy nie mieli nic innego do roboty, tylko szkalowanie i znęcanie

się nad Żydami. Nasza Mama, Lukerja, chyba jakoś tak instynktownie dawała Etji coraz to nową pracę, żeby ta nie musiała wracać do getta. Aż któregoś dnia gruchnęła wiadomość o pogromie w Żorniszczach, trupach na ulicy, popłochu, nieudanych ucieczkach. Wtedy rodzice od razu podjęli decyzję, że Etję trzeba u nas ukryć. Jakoś przed sąsiadami udało to się tak zaaranżować, że niby ona już od nas wyjechała. Nas był piątka, ona dodatkowo, to nie był żaden problem. Etja była bardzo robotna, pomagała w domu, świetnie gotowała i to takie potrawy, których nie znaliśmy, opowiadała nam, jak się prowadzi kuchnię żydowską, taką koszerną, co robią w sobotę, a czego im nie wolno. Jakoś żyliśmy, oczywiście, że w strachu, bo rygor był okropny, a Etja siedziała cały czas w domu, bo nigdzie nie mogła wyjść, żeby jej ktoś nie zobaczył.

Którejś nocy Mama usłyszała płacz i najpierw myślała, że to któreś z nas, więc wstała z łóżka i poszła najpierw do pokoju sióstr, potem do mnie do pieca, bo ja spałem przy piecu, aż w końcu zrozumiała, że to płacze ze swojego kącika Etje. Mama ją przytuliła, a wtedy ona zaczęła tak szlochać, tak rozpaczać, że obudziła nas wszystkich. Okazało się, że ona ten cały czas, kiedy u nas była, nie chciała obarczać nas swoimi problemami, chociaż zdawała sobie sprawę, że prawdopodobnie nikt z jej rodziny już nie żyje. Tej nocy przyśniła się jej córka, która była zamknięta w getcie w Niemirowie i wszystkie emocje, które przed nami skrywała, wybuchły w jednym momencie.

Moje siostry, siedemnastolatka i dwudziestolatka, od razu podjęły decyzję wyjazdu do Niemirowa i odnalezienia Betji. Rano zaprzęgnięto konia i pojechały z Ojcem wozem. Jeszcze w listopadzie 1941 roku Niemcy na polskim cmentarzu zamordowali ponad dwa tysiące Żydów. Zostawili tylko garstkę silnych i młodych, których potrzebowali do niewolniczej pracy. Nikt z nas nie wiedział, czy Betja żyje, ale mimo to, dziewczyny wzięły co mieliśmy na łapówki i wyruszyły w nieznane.

VASYL NAZARENKO

Place of rescue of Jews:
Lipowec/Żorniszczce,
Niemirow, Ukraine

DURING THE NAZI OCCUPATION, IN SEPTEMBER 1941, THE GERMANS ESTABLISHED A GHETTO FOR JEWISH RESIDENTS OF ŻORNISZCZE. IT HOUSED ABOUT 500 PEOPLE. ON MAY 27, 1942, THE GERMANS LIQUIDATED THE GHETTO AND DEPORTED THE JEWS TO THE GHETTO IN ILIŃCE, AND THEN MURDERED THEM. THE FAMILY NAZARENKO: MOISEI I LUKERJA AND THEIR CHILDREN JEFROSINIA, NADJEZDZA AND VAYL SAVED THE LIFE OF BETJA AND ETJA JADUSZILWER.

EUGENIUSZ PARCZEWSKI

BORN ON JUNI 14, 1933 IN POLAND, LIVES IN POLAND

TADEUSZ PARCZEWSKI

BORN ON DECEMBER 19, 1935 IN POLAND –
PASSED AWAY ON DECEMBER 12, 2024 IN POLAND

Tadeusz Parczewski:

After the war, everyone at school called us „kikes”...

Eugeniusz Parczewski:

... or called us Grynspan, because that was the name of the Jews we were hiding.

T: Of course, it was very unpleasant, anti-Semitic, and disgusting. Still, it strengthened me because, for several years, I had to fight with my classmates every day. It empowers you for life.

E: In fact, we needed strength most of all when the Grynspans, Chaim and his father Wawa, appeared in our house.

T: It happened when we were planting potatoes. We had a piece of land, so we had no shortage of vegetables and fruit, which was very important, especially during the war. Of course, as children, we had to work in the fields, and that day, we saw a large group of Jews being driven out of the ghetto, along the road, along our field.

E: They were all men who were being moved to other ghettos or forced labor camps. It was often like a death sentence for them. For example, in the ghetto in Łomazy, in the summer of 1942, everyone was killed, including the Jews who were from us.

T: Those marches were terrible. Jews often had no shoes, their feet were injured, frozen. They were looking for every opportunity to escape.

E: The Grynspans saw us in the field. We happened to be near the road. It was very early in the morning. It was March, so it was still dark. Wawa and Chaim managed to jump to the side, straight into our field, and lay down in the ditches.

T: Without thinking, we quickly positioned ourselves somehow between them, lying in those ditches, and the road, thus covering them with our bodies.

E: We were children, so the Germans took us for gawkers and shouted something at us to stay away and move on. The Grynspans lay there for a while longer until we were sure that no one would see them when they got up.

T: Before it got light, we took them home, where our mother, Anna, and the rest of our siblings were. Mom made a decision right away.

E: She was extraordinary - brave and kind. She took care of them right away, and when Dad came home, they discussed it and organized a shelter for them in our barn by the house.

T: That was in 1942, and they stayed with us until liberation in 1944. That was over two years, during which we took care of them and fed them. They didn't have much, but luckily, they had warm clothes. The worst thing was that they couldn't go outside—only sometimes at night to stretch their legs a bit.

E: Our closest neighbors were very hostile towards us. They somehow sensed that there were Jews here. They also remembered that my parents had a few Jewish friends before the war. They connected all these threads. Maybe they were also spying on us a bit and were certain that we were hiding people. They were anti-Semites who told my father that it would be better for us to kill the Grynspans. Our father, of course, would not even hear of anything like that, and then those neighbors sent the Germans after us.

T: They stood on the threshold of our house with rifles and asked my mother if we were hiding Jews. My mother looked the soldier straight in the eye and said, without batting an eye: If you want, look for them. She turned around and went to the kitchen.

E: At that time, there were rumors in the area that Jews hiding in the nearby forests and cottages had weapons. That's why the Germans who came to us were afraid to enter the barn because the first one to the door would be dead. They just went around the barn, searched the house, questioned our brother Romuald, walked around the area and left.

T: I have never been as scared as I was then. I remember that feeling to this day. But I am not afraid. What we experienced during the war and right after it killed my fear forever.

E: Right after liberation, Chaim and Wawa returned to their home on the market square. It wasn't easy for them; they were constantly being approached, and people were doing all sorts of nasty things to them. So, to make sure they didn't feel lonely, we visited them every day.

T: Unfortunately, one day we didn't make it on time and some people killed Wawa. It was a blow to Chaim, but also to us.

E: After this tragedy, Chaim changed his name to Henryk and soon left Poland for America.

T: I remember that when he was leaving, when he said goodbye to us and our parents, he pulled a frying pan out of some bag and gave it to our mother. He was left alone in the world, without parents,

siblings, cousins, grandparents. They were all murdered. Everything was taken from Chaim, and as a farewell he gave us this stupid frying pan, because he didn't have much else. My mother took it and it served us for many years in the house, reminding us of the Grynszpans.

Tadeusz Parczewski:

Po wojnie wszyscy w szkole wyzywali nas od „Żydków” ...

Eugeniusz Parczewski:

... lub wołali na nas Grynszpan, bo tak się nazywali Żydzi, których ukrywaliśmy.

T: To było oczywiście bardzo nieprzyjemne, antysemickie i wstrętne, ale mnie to wzmocniło, bo przeze kilka lat musiałem codziennie staczać walkę z kolegami z klasy. To daje siłę na całe życie.

E: Ale tak naprawdę, najwięcej siły potrzebowaliśmy, kiedy pojawili się w naszym domu Grynszpanowie, Chaim i jego tata Wawa.

T: To było tak, że akurat sadziliśmy ziemniaki. Mieliśmy trochę ziemi, dzięki czemu warzyw i owoców nam nie brakowało, co, szczególnie podczas wojny, było bardzo ważne. Oczywiście jako dzieci musieliśmy pracować w polu i akurat tego dnia zobaczyliśmy dużą grupę Żydów przepędzanych z getta, drogą, wzdłuż naszego pola.

E: To byli sami mężczyźni, których przemieszczano do innych gett lub obozów pracy przymusowej. Często było to jak wyrok śmierci dla nich. Na przykład w getcie w Łomazach, latem 1942 roku, zabito wszystkich, też tych Żydów, którzy byli od nas.

T: Te marsze były okropne. Żydzi często nie mieli butów, mieli poranione stopy, zmarznęte. Szukali każdej okazji, żeby uciec.

E: Grynszpanowie zobaczyli nas na polu, akurat byliśmy niedaleko drogi, było bardzo wcześnie rano, to był marzec, więc jeszcze było ciemno. Wawie i Chaimowi udało się odskoczyć w bok, prosto w nasze pole i położyć w redlinach.

T: My niewiele myśląc szybko ustawiliśmy się tak jakoś pomiędzy nimi, leżącymi w tych rowkach, a drogą, zasłaniając ich tym samym naszymi ciałami.

E: Dzieciakami byliśmy, więc Niemcy nas za gapiów wzięli, coś tam do nas pokrzyczeli, żebyśmy się nie zbliżali i przeszli dalej. Grynszpanowie poleżeli jeszcze chwilę, dopóki mieliśmy pewność, że jak wstaną, to nikt ich nie zobaczy.

T: Zanim zajaśniało zaprowadziliśmy ich do domu, gdzie była nasza matka, Anna i reszta naszego rodzeństwa. Mama od razu podjęła decyzję.

E: Ona była niezwykła. Odważna i dobra. Zaraz się nimi zaopiekowała, a kiedy tata wrócił do domu to się naradzili i zorganizowali im schronienie w naszej stodole przy domu.

- T: To było w 1942 roku i oni zostali u nas do wyzwolenia, czyli 1944. To było ponad dwa lata, kiedy dbaliśmy o nich, karmiliśmy ich. Oni niewiele mieli, ale na szczęście mieli ciepłe ubrania. Najgorsze było tylko, że nie mogli wychodzić na zewnątrz. Czasem w nocy, żeby trochę rozprostować kości.
- E: Nasi najbliżsi sąsiedzi byli bardzo wrogo do nas nastawieni. Oni jakoś tak wyczuli, że u nas są Żydzi. Do tego pamiętali, że przed wojną rodzice mieli kilku żydowskich przyjaciół. Powiązali ze sobą te wszystkie wątki, może też nas trochę podglądali i uzyskali pewność, że ukrywamy ludzi. To byli antysemita, którzy powiedzieli mojemu ojcu, że lepiej będzie dla nas, jeśli zabijemy Grynszpanów. Nasz tata oczywiście o niczym takim nawet nie chciał słyszeć i wtedy ci sąsiedzi nasłali na nas Niemców.
- T: Oni stanęli w progu naszego domu z karabinami i zapytali mamę, czy chowamy Żydów. Matka spojrzała żołnierzowi prosto w oczy i bez zmrużenia oka powiedziała: Jak chcecie, to ich szukajcie. Odwróciła się i poszła do kuchni.
- E: W tamtym czasie po okolicy chodziły plotki, że Żydzi, którzy się ukrywają w okolicznych lasach i chałupach, mają broń. Dlatego Niemcy, którzy do nas przyszli, bali się wejść do stodoły, bo ten, który byłby pierwszy w drzwiach, byłby martwy. Obeszli tylko stodołę, zrobili rewizję w domu, wy pytali naszego brata Romualda, potem pochodzili po okolicy i odjechali.
- T: Ja jeszcze nigdy tak się nie bałem, jak wtedy. Do dzisiaj pamiętam to uczucie. Ale strachu we mnie nie ma. To, co przeżyliśmy podczas wojny i zaraz po niej zabiło we mnie strach na zawsze.
- E: Tuż po wyzwoleniu Chaim i Wawa wrócili do swojego domu przy rynku. Nie było im łatwo, ciągle ktoś ich nachodził, ludzie robili im różne świństwa, więc żeby nie czuli się osamotnieni, codziennie ich odwiedzaliśmy.
- T: Niestety, któregoś dnia nie zdążyliśmy przyjść na czas i jacyś ludzie zabili Wawę. To był cios dla Chaima, ale i dla nas.
- E: Po tej tragedii Chaim zmienił imię na Henryk i wkrótce opuścił Polskę dla Ameryki.
- T: Pamiętam, że kiedy wyjeżdżał, przy pożegnaniu z nami i naszymi rodzicami wyciągnął z jakiegoś worka patelnię i dał ją naszej mamie. On zostawał na świecie sam, bez rodziców, rodzeństwa, kuzynostwa, dziadków. Wszyscy zostali wymordowani. Chaimowi zabrano wszystko, a on na pożegnanie dał nam tę głupią patelnię, bo niewiele więcej miał. Mama ją wzięła i długie lata służyła nam w domu przypominając o Grynszpanach.

EUGENIUSZ PARCZEWSKI & TADEUSZ PARCZEWSKI

Place of rescue of Jews:
Sławatycze, Poland

ANNA AND DOMINIK PARCZEWSKI, ALONG WITH
THEIR CHILDREN, SAVED WAWA GRYNSZPAN AND
HIS SON CHAIM FROM DEATH. AFTER 1946, CHAIM
EMIGRATED TO THE UNITED STATES.
ABOUT 1,300 JEWS LIVED IN SŁAWATYCZE. ALMOST
ALL WERE MURDERED DURING OPERATION
REINHARDT OR THROUGH FORCED LABOR.

ZOFIA BUBLIK

BORN ON MARCH 20, 1924 IN POLAND, LIVES IN POLAND

Giving a child away to strangers, even if it meant saving its life, was always a very risky, and emotional decision. Parents often gathered money from somewhere, which was very difficult in the ghetto. They would get rid of wedding rings, pack a silver spoon and a card with the name and surname in diapers, and dispatch the prepared “bundle” via envoys to an unknown destination. In most cases, smuggled children ended up in foster families who loved them, and this is how they survived the war. But it was not always like that. Sometimes people took the child in, but after a few days, due to fear or dishonesty, they returned the child to the ghetto. Unfortunately, often without the money and valuables, which they kept for themselves. Lack of financial resources and uncertainty about the child’s fate prevented the parents from taking another risk, and these little ones later died with them in Treblinka, Bełżec, or simply starved or died of disease in the ghetto.

One of these children who were sent back was Ruth Skowrońska. Her parents ran a small bakery in the ghetto, and their nephew, Moszka, would take the cookies to town and sell them, all illegally, of course, to my parents, Roman and Stanisława. They not only gave him money, but also flour, sugar and whatever else was needed. Dawid and Hanna Skowroński sent their little Ruth to someone in our town so that she would be safe, and they themselves fled towards Warsaw. Families often split up so that, in case of an incident, someone could survive. Unfortunately, those entrusted with caring for the children sometimes returned them to the ghetto, even when the liquidation of the ghetto began. The Germans and Ukrainians shot people as if they were ducks. They dragged them out of hiding places, dragged them onto the streets, and tormented them mercilessly before they killed them. Jews tried to

save themselves by escaping the ghetto. They fled to the forests. They hid in the houses of different farmers. At that time, little Moszka took Ruth and risked everything to get out of the ghetto and bring the little one to us. My parents immediately took in the child, whom we called Krysia from then on, and whom we loved with all our hearts. The ghetto was gone, and even the Jewish labor camp had been liquidated by the Germans. They went around the towns and villages looking for hidden Jews. The fear was enormous. They shot both Jews and Poles, and even killed small children, if they found them hidden somewhere in stables or cemeteries. Some of our neighbors were also hostile towards people like us, those who were helping. One day, Mom, in tears, brought us an anonymous letter in which someone warned us that we had to get rid of “this unnecessary furniture from the house” or else there would be consequences. Dad activated all his contacts and managed to find Hanna, who had false documents and was working in Chyliczki near Warsaw. David, unfortunately, was no longer alive.

We fled our city under the cover of night and after a few days we reached Hanna, with whom we lived in one room. It wasn’t very comfortable, but it was quite safe. We divided the duties among us; everyone had something to do. We even joked that Hanna was now hiding us. That’s how we lived to see liberation.

Afterward, we all returned to Sokołów for a while, and Hanna, along with her little one, left Poland. Years later, we learned that after Moszek left Ruth with us, he returned to his own people in the ghetto. Maybe he wanted to save someone else? Maybe he didn’t want to live without his family? Maybe, maybe, maybe...all those murdered people will never answer such questions.

Oddanie dziecka obcym ludziom, nawet jeśli to miało uratować jego życie, było zawsze obłożone wielkim ryzykiem i ogromnymi emocjami. Rodzice często zdobywali gdzieś pieniądze, co w getcie było bardzo trudne, pozbywali się obrączek ślubnych, pakowali w pieluchy srebrną łyżeczkę i kartkę z imieniem i nazwiskiem, i tak przygotowane „zawiniątko” ekspediowali poprzez wysłanników w nieznane. W ten sposób szmuglowane dzieci, w większości przypadków, trafiały do kochających je zastępczych rodzin i przeżywały wojnę. Ale nie zawsze tak było. Czasem ludzie przyjmowali dziecko, ale po paru dniach, w wyniku strachu albo nieuczciwości, oddawali dzieciaka z powrotem do getta. Niestety często już bez pieniędzy i kosztowności, które zachowywali dla siebie. Brak środków finansowych oraz niepewność co do losu dziecka, uniemożliwiały rodzicom podjęcie ponownego ryzyka i te maluchy ginęły potem razem z nimi w Treblince, Bełżcu lub po prostu umierały z głodu lub chorób w getcie.

Jednym z takich odesłanych z powrotem dzieci była Ruth Skowrońska. Jej rodzice prowadzili na terenie getta małą piekarenkę, a ich bratanek, Moszka, wynosił ciastka do miasteczka i tam sprzedawał je, oczywiście wszystko nielegalnie, moim rodzicom, Romanowi i Stanisławie, którzy dawali mu nie tylko pieniądze, ale też mąkę, cukier i co tam było potrzebne. Dawid i Hanna Skowrońscy wysłali swoją małą Ruth do kogoś w naszym mieście na przechowanie, a sami uciekli w stronę Warszawy. Rodziny rozdzielały się niejednokrotnie, żeby, w razie wpadki, ktoś mógł przeżyć. Niestety ci, którzy mieli zająć się dzieckiem, odesłali je i to w momencie, kiedy tam rozpoczęło się to wielkie nieszczęście: likwidacja getta. Niemcy i Ukraińcy strzelali do ludzi, jak do kaczek, wyciągali ich z kryjówek, ciągnęli po ziemi,

dręczyli przed śmiercią niemiłosiernie. Żydzi próbowali ratować się ucieczkami, zbiegli do lasów, pochowali się u różnych gospodarzy. W tym czasie ten mały Moszka zabrał Ruth i ryzykując wszystko wydostał się z getta i przyniósł małą do nas. Moi rodzice natychmiast przyjęli dziecko, które od tej pory nazywaliśmy Krysia, i które pokochaliśmy najszczerszą miłością. Getta już nie było, nawet żydowski obóz pracy Niemcy zlikwidowali i krążyli po miasteczkach i wsiach w poszukiwaniu pochowanych Żydów. Strach był ogromny, ponieważ oni strzelali i do Żydów i do Polaków, zabijali nawet małe dzieci, które znaleźli gdzieś ukryte w stajniach lub na cmentarzach. Niektórzy nasi sąsiedzi też byli wrogo nastawieni do takich osób, jak my, czyli pomagających. Któregoś dnia zapłakana Mama przyniosła nam anonimowy list, w którym ktoś ostrzegał nas, że mamy się pozbyć „tego niepotrzebnego mebla z domu”, bo inaczej zostaną wyciągnięte konsekwencje. Wtedy Tata uruchomił wszystkie swoje kontakty i udało się znaleźć Hannę, która z fałszywymi papierami pracowała w Chyliczkach pod Warszawą. Dawid niestety już nie żył.

Uciekaliśmy z naszego miasta pod osłoną nocy i dotarliśmy po kilku dniach do Hanny, z którą zamieszkaliśmy w jednym pokoju. Nie było to zbyt komfortowe, ale w miarę bezpieczne. Podzieliliśmy się obowiązkami, każdy miał jakieś zajęcie i nawet żeśmy się podśmiewywali, że teraz Hanna nas ukrywa. Tak doczekaliśmy wyzwolenia.

Potem wróciliśmy wszyscy na trochę do Sokołowa, a Hanna z małą wyjechały z Polski. Po latach dowiedzieliśmy się, że Moszek, kiedy zostawił nam Ruth, wrócił do swoich, do getta. Może chciał jeszcze kogoś uratować? Może nie chciał żyć bez rodziny? Może, może, może... ci wszyscy zamordowani ludzie już nigdy nie odpowiedzą nam na takie pytania.

ZOFIA BUBLIK

Place of rescue of Jews:
Sokołów Podlaski, Poland

THE SOKOŁÓW PODLASKI GHETTO WAS ESTABLISHED ON JANUARY 24, 1941 FOR ABOUT 6,000 JEWS, MOST OF WHOM DIED IN THE TREBLINKA EXTERMINATION CAMP, SEVERAL THOUSAND PEOPLE WERE MURDERED ON THE SPOT. RUTH SKOWROŃSKA WAS SAVED THANKS TO ZOFIA BUBLIK'S FAMILY.

